

Werner Schmidt

Kommunistpartiets korta vår

Det som följer är Kapitel 6 ur Werner Schmidts bok *Antikommunism och kommunism under det korta nittionhundratalet* (2002). Det handlar om den internationella kommunistiska rörelsen och i synnerhet om det svenska kommunistpartiet under Andra världskriget och de närmast åren därefter, bl a under Kalla kriget och de konsekvenser som detta fick för SKP.

I den löpande texten har författarens tyska stavning av namnet Dimitroff ändrats till den som vanligen används "på svenska: *Dimitrov*. Däremot används Dimitroff i noterna när det hänvisas till tyskspråkig litteratur.

Marxistarkivets Red

Kominternpartiets dilemma

För kommunistpartierna tycktes alla de problem undanröjda som hade uppstått i samband med den tysk-sovjetiska pakten i augusti 1939 i och med krigets förändrade karaktär efter Tysklands anfall på Sovjetunionen. Man kunde nu åter helhjärtat och tillsammans med Sovjetunionen engagera sig på den rätta, den antifascistiska sidan. Men alla problem var därmed ändå inte lösta, tvärtom: krigsutvecklingen tillspetsade det grundläggande problemet som var förknippat med Kominterns dubbla roll. Dess ledningsorgan, EKKI, skulle fungera som styrande och organiserande centrum för de nationella partierna och samtidigt — inofficiellt — vara ett instrument för den sovjetiska utrikespolitiken. Dessa båda aspekter kunde ibland vara förenliga med varandra, men när de inte var det var det alltid Stalins tolkning av Sovjetunionens nationella intressen som vägde tyngst. Som vi tidigare sett hade detta dilemma redan lett till svåra slitningar och dialektiska vrickningar i många partier i samband med den sovjetisk-tyska pakten.

Som jag redan påpekat växte sedan maj 1940 — då Hitlertysklands militära seger i väst avtecknade sig och fascismens terroristiska ockupationsregim blivit allt tydligare — missnöjet i många kommunistpartier med den passivitet som Stalin genom pakten med Hitlertyskland påtvingat dem. Även Komintern började nu uppmuntra partiernas motståndarbete i de ockuperade länderna.¹ Här följer några exempel: den 4 juli 1940 uppmanade det italienska kommunistpartiet i en principdeklaration folken i de ockuperade länderna att kämpa mot de fascistiska ockupanterna och krävde arbetarnas enande i kampen mot den fascistiska "plutokratien". Några dagar senare formulerade EKKI i ett direktiv till det nederländska partiet nödvändigheten av kampen mot ockupanterna. I januari 1941 orienterades det franska partiet att kämpa mot ockupationsmakten och att demaskera Vichyregimen. Den 15 april samma år uppmanade det jugoslaviska partiet alla Jugoslaviens folk att göra väpnat motstånd och i slutet av maj utropade även det grekiska partiet ett nationellt befrielsekrig mot de nazityska trupperna — allt detta långt före Nazitysklands anfall på Sovjetunionen.²

Men fram till den 22 juni 1941 var kruxet med det kommunistiska motståndet och med

¹ Se till exempel Terje Halvorsen, "Die kommunistischen Parteien Europas im zweiten Jahr des deutsch-sovjetischen Paktes am Beispiel Norwegens und Frankreichs", *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 1995, Berlin 1995; även Georgi Dimitroff, *Kommentare och Materialien zu den Tagebüchern 1933-1943*, s. 170.

² *Ibid.*, s. 174, 188, 194 och 198.

direktiven från EKKI i Moskva att den sovjetiska statsledningen alltså var förbunden med Hitlerregimen genom nonaggressions- och vänskapspakten och försökte undvika allt som av den senare kunde tolkas som ett brott mot den. Detta dilemma uttrycktes i försiktiga ordalag i ett samtal mellan Kominterns generalsekreterare Dimitrov och den sovjetiske utrikeskommissarien Molotov i november 1940:

D/imitrov/: Vi strävar efter att underminera den tyska ockupationsregimen i olika länder, och vi har för avsikt att ytterligare förstärka dessa aktiviteter, men utan att basunera ut det. Kan detta vara skadligt för den sovjetiska politiken?

M/olotov/: Självklart måste man göra detta. Vi vore ju inga kommunister om vi inte skulle följa denna kurs. Men det måste ske i det tysta.³

Hade det inte varit enklast att lösa det uppenbara dilemmat genom att helt enkelt upplösa Komintern? Denna ”hädiska” tanke hade för första gången på allvar väckts av ingen mindre än Stalin. I april 1941 hade han under ett nattligt samkväm efter en konsert på Bolsjoj-teatern betecknat det amerikanska partiets beslut i november 1940 att utträda ur Komintern⁴ som inte alls så dåligt, tvärtom. Han framkastade plötsligt tanken att kommunistpartierna borde förvandlas till fullständigt *självständiga* partier: ”De måste bli nationella kommunistiska partier, med olika beteckningar — arbetarparti, marxistiskt parti. Namnet är inte viktigt. Viktigt är däremot att de är förankrade i respektive folk och att de koncentrerar sig på sina egna specifika uppgifter.”⁵ Redan några dagar tidigare, när han diskuterade Kominterns direktiv till i maj med Dimitrov, hade han påpekat att man måste ta hänsyn till de specifika uppgifter som de olika ländernas kommunistpartier i ”de krigförande, de icke-krigförande, de ockuperade länderna och så vidare” hade.⁶ Han drog då slutsatsen att det måste betecknas som ett hinder att partierna är underordnade Kominterns exekutivkommitté (EKKI) i Moskva. Dessutom gör partiernas tillhörighet till Komintern det lättare för bourgeoisien att förfölja och att isolera dem från den egna nationen; därigenom hindras partierna ”i sin strävan att bli *självständiga* och att lösa sina uppgifter som *nationella partier*”.⁷

Det är svårt att avgöra vad som var Stalins motiv när han den gången framkastade dessa funderingar. Det är möjligt att han då lika lite som två år senare, då Komintern faktiskt upplöstes, hade Kominterns och de nationella partiernas eget bästa utan enbart hade Sovjetunionens nationella intressen för ögonen.⁸ Kanske ville han med upplösningen av Komintern undanröja ett viktigt argument den internationella kommunismens undermineringsarbete på Moskvas uppdrag — med vilket Nazityskland några månader senare skulle motivera anfallet mot Sovjetunionen. Hur det än må ha varit så drog Dimitrov slutsatsen av Stalins synpunkter att ”frågan om KI:s fortsatta existens och om nya former för internationella förbindelser och det internationella arbetet under världskrigets betingelser blivit klart och tydligt formulerade”. Redan dagen efter Stalins uttalande tog Dimitrov upp frågan med två framstående kolleger i Kominternledningen, generalsekreterarna för de viktiga italienska och franska partierna, Palmiro Togliatti (Ercoli) och Maurice Thorez. Båda var av den uppfattningen att en tillfällig upplösning av EKKI och förvandlingen av sektionerna till helt självständiga nationella partier var principiellt riktiga åtgärder och ”motsvarade helt den rådande situationen för den

³ Dimitroff *Tagebücher 1933-1943*, Berlin 2000, s. 320. [Dimitrovs dagbok finns även i engelsk översättning: *The Diary of Georgi Dimitrov* (2003). Det aktuella citatet från ett samtal 25/11 1940, återfinns där på s 136]

⁴ Bakgrunden till detta beslut var att det amerikanska partiet vid denna tid hade partiförbudshotet över sig, och därför kom EKKI och partiledningen överens om att av taktiska skäl bryta de officiella banden till Komintern. (Se Georgi Dimitroff, *Kommentare och Materialien zu den Tagebüchern 1933-1943*, Berlin 2000, s. 184.)

⁵ Dimitroff 2000, s. 374.

⁶ *Ibid.*, s. 373.

⁷ *Ibid.*, s. 374 f.

⁸ Se till exempel Bernhard H. Bayerlein, ”Dimitroffs Tagebücher — Innenansicht aus dem Stab der Weltrevolution”, i Georgi Dimitroff, *Kommentare und Materialien zu den Tagebüchern 1933-1943*, s. 17.

internationella arbetarrörelsen”.⁹

Nazitysklands överfall på Sovjetunionen gjorde med ens slut på funderingarna om att upplösa Komintern. Dess centrala ledning behövdes nu mer än någonsin för att samordna det antifascistiska motståndet i de olika länderna. Men behovet av samordning upphävde inte de problem som uppstod när de centrala direktiven skulle omsättas i partiernas olika nationella miljöer och förutsättningar.

Det svenska partiet befann sig i följande konkreta dilemma: som ett av de få kommunistpartier som fortfarande kunde verka mer eller mindre legalt, instruerades SKP av Kominternledningen att i största möjliga mån understödja Kominterns verksamhet i Skandinavien och speciellt det tyska partiet KPD i dess illegala antifascistiska motståndsarbete; men samtidigt ville det svenska partiet inte riskera sin ganska bräckliga legala status genom en sådan medverkan i illegalt arbete. Partiets primära strävan var därvid att förbättra sin position på den nationella arenan, vilket av de tyska kamraterna och Kominternledningen karakteriserades som opportunism.

Även om några medlemmar av kommunistpartiet gjorde stora och ibland farliga personliga insatser för att hjälpa de tyska kamraterna, så klagade såväl de båda ledande representanterna för det illegala KPD i Sverige, Herbert Wehner och Karl Mewis, som Dimitrov i Moskva över bristande samarbete och obstruktion från den svenska partiledningens och speciellt från Sven Linderots sida.¹⁰ I mars 1943 anklagade Dimitrov i ovanligt skarpa ordalag Linderot i ett chiffererat radiomeddelande till Stockholm för att inte uppfylla sina internationalistiska plikter:

Jag förstår inte ert agerande. [...] Under många år har vi hjälpt er och beviljat er omfattande krediter. Kan ni då inte inse nödvändigheten av att under den nu stundande avgörande kampen mot den fascistiska fienden spänna alla era krafter, koncentrera alla era materiella resurser och åtminstone upprätta de nödvändiga förbindelserna för att på det sättet bidra till en framgångsrik utveckling av kampen i era grannländer? Hur ska ni kunna ge praktiskt uttryck för er internationalism om inte just på detta område?¹¹

Kominternledningen var överhuvudtaget inte nöjd med det svenska partiets — som man ansåg — alltför blygsamma och försiktiga bidrag till den gemensamma antifascistiska kampen. SKP:s taktik under åren 1942-43 karakteriserade Hilding Hagberg på en partikonferens i januari 1942 på följande sätt:

Såsom Linderot påpekat gäller den stora kampen i dag för eller mot den fascistiska nyordningen, för eller mot det systematiserade slaveri som fascismens seger skulle innebära. Det är också så att om vi än står utanför kriget så är dess utgång icke likgiltig för oss. [...] Utan tvekan säger vi också att vi även måste göra allt för att nå målet. Om vi inte sökte inverka på vårt eget öde vore vi icke marxister. Men om vi rekommenderar det svenska folket en politik, vars syfte är att bevara freden, att få vårt land att iakttä fullständig neutralitet, så beror det på det säregna läge vi befinner oss i. Vi har inte ett fritt val. [...] Vi kan egentligen, statligt betraktat, bara välja mellan att hjälpa den fascistiska nyordningens krafter eller försöka undandra dessa krafter vårt stöd.

Därav följde att partiet inte skulle föra en aktiv antifascistisk kamp utan istället kräva en ”strikt neutralitetspolitik”. En sådan politik, ansåg partiledningen, ”är i verkligheten riktad mot den fascistiska nyordningen, den är ett försök att få vårt folk och land att även göra sitt”.¹²

Detta ansåg Kominternledningen inte alls vara nog. I början av juli 1942 hänvisade Dimitrov i

⁹ Dimitroff 2000, s. 375.

¹⁰ Se till exempel Karl Mewis, *Zur Lage bei Kriegsausbruch und der Tätigkeit der Auslandsleitung des ZK der KPD in Stockholm*, manuskript (jan 1968), i Karl Mewis personarkiv, Sgy 30 EA 1244/1, Sapmo Berlin; även Michael F. Scholz, *Herbert Wehner in Schweden 1941-1946*, München 1995, s. 34 ff.

¹¹ Dimitroff 2000, s. 663 f.; se även anteckningen 12 augusti 1941, s. 412.

¹² Partikonferensen januari 1942, VPK A 4a (Övriga protokoll 1941-42).

ett ”direktiv till Linderot” att det uppstått ett gynnsammare strategiskt läge för Sverige efter avslutningen av engelsk-sovjetiska och amerikansk-sovjetiska pakter. Det fascistiska hotet hade blivit mindre, och därför var ”feghet och eftergifter gentemot den tyska imperialismen inte längre på sin plats. Sveriges neutralitet får inte förstås som 'neutralitet till varje pris'”. Partiet måste istället ”förklara för folket att det inte får vänta på att ryssarna och engelsmännen *ensamma* ska rädda Sverige undan det fascistiska oket”.¹³

Men det var inte dessa irritationsmoment, som resulterade ur motsättningen mellan nationellt orienterad taktik och internationalistiska förpliktelser, som var partiledaren Linderots huvudproblem.

SKP — ett ”ryskt” parti?

På ett centralkommittémöte i januari 1942 medgav Sven Linderot att man lyckats ”isolera partiet i större eller mindre grad” genom att framställa det ”såsom ett ryskt parti, ett parti som endast tjänstgör såsom filial i Sverige åt Sovjetunionens kommunistiska parti och sovjetregeringen”. Han hade tillräckligt med prognostisk fantasi för att kunna föreställa sig den inte alltför avlägsna framtid — när tyskarnas krigslycka på östfronten började vända — då det skulle bli ”ganska fint att vara ryss”. Det som verkligen bekymrade honom var det egna partiets inre tillstånd, att många medlemmar — mindre i ledningen men desto mer på gräsrotsnivån — började trivas i denna roll som ”ryss”.¹⁴

Linderot ventilerade dessa bekymmer, i en situation då de första tecknen redan kunde skönjas att krigslyckan på östfronten höll på att vända. Han förutsåg de svårigheter och det motstånd som han visste skulle uppstå i de djupa partileden så fort ledningen orienterade partiet mot en ny taktik som utgick från och försökte utnyttja de möjligheter som den förändrade internationella situationen tillhandahöll. Det var nu enligt Linderot möjligt att lämna den tidigare defensiva taktiken bakom sig, då det huvudsakligen gällde att säkra partiets överlevnad som legal organisation, och övergå ”till offensiv kamp emot arbetarklassens fiender och motståndare här i landet och vinna terräng”.¹⁵ Det gällde redan nu att ha siktet inställt på det framtida, efterkrigstida målet: ett hägrande socialistiskt Sverige. Men till skillnad från många i partiets medlemskår visste Linderot att socialismen i Sverige inte kunde skapas som en enkel bieffekt av Röda arméns militära framgångar. SKP måste självt som nationellt svenskt parti ”skapa förutsättningar för socialismen i det här landet”. Men det var just i denna fråga — att uppfatta sig som ett nationellt parti som *självt* måste skapa socialismens förutsättningar — som Linderot och några andra i partiledningen förmodade att arvet från Komintern-tiden — med allt vad det innebar — skulle få sina allvarligaste aktuella och framtida konsekvenser.

Linderot insåg att det fanns en verklig bakgrund till den vrångbild som borgerlighet och socialdemokrati tecknade av SKP som ett ”ryskt” parti. Det var nämligen enligt honom helt naturligt att kommunistpartierna världen runt — såsom internationalistiska partier — hade sin ”historiska förankring i nuvarande tid just där det första socialistiska samhället bygges”, i Sovjetunionen. Men, fortsatte han, ”efter att ytterligare för hundrade eller tusende gången ha konstaterat just det här”, måste vi emellertid

slå fast att vi är framför allt ett svenskt parti. [...] vi är ett svenskt parti med allt vad det innebär. Det får vi för hundrade och tusende gången upprepa.

Varför tar jag upp detta här? Jo därför att jag är rädd att våra kamrater är litet för mycket internationalister i det fallet att de litar för mycket på Röda armén. [...] Och jag skulle också vilja säga att ju mer den Röda armén vinner framgång, ju längre den kommer på den centraleuropeiska kontinenten desto mindre behöver vi vara ryssar, desto mindre behöver vi kämpa för solidaritet

¹³ Dimitroff 2000, s. 546.

¹⁴ Sven Linderots slutord på CK-plenum januari 1942, VPK A 2:3.

¹⁵ Sven Linderot: Rapport från politiska byrån, CK-plenum 21/111942, VPK A 2:3.

med Sovjetunionen [...] — och desto mera skall vi appellera till just de svenska synpunkterna hos det svenska proletariatet om vad vi som svenska arbetare skall göra i Sverige.¹⁶

Denna appell skulle han och andra i partiledningen under de kommande åren tvingas upprepa gång på gång — utan större framgång, vilket nyktert betraktat inte kan förvåna.

Antikommunism och sekterism

När partiledningen efter partistyrrelsemötet i januari 1942 allt starkare propagerade enhetsfronttaktiken, mötte den ett ganska bastant motstånd i partileden. För att kunna förstå denna motvilja att anamma och omsätta ledningens uppmaning till samarbete med den socialdemokratiska delen av arbetarrörelsen måste man beakta följande båda aspekter: för det första är det nödvändigt att komma ihåg det, som jag tidigare skrivit om partiets inre konstitution och sammansättning efter sprängningen 1929. Det var ett helt förändrat parti som uppstod under vänstersekterismens period efter Kominterns 6:e kongress 1928. De nya medlemmar som efter splittringen strömmade till partiet hade vunnits huvudsakligen i kampen mot det socialdemokratiska partiet, som karakteriserades som ”socialfascistiskt”. Denna omständighet hade redan efter Kominterns 7:e kongress 1935 försvårat partiets dåtida enhetsfrontssträvanden. Erfarenheterna under krigets första år var knappast ägnade att dämpa rådande ressentiment mot socialdemokratin. Det bekräftades av Axel Nordström, som på SKP:s rikskonferens i juni 1943 klagade över att enhetsfronttaktiken i hans partidistrikt Ångermanland ”förblivit en läpparnas bekännelse” eftersom

[ml ånga kamrater ser hela sitt politiska existensberättigande i kritik av socialdemokratin. De är inte i stånd att driva politik med socialdemokraterna, blott att driva kritik. De organisationer som bildades strax efter sprängningen, alltså 1930/31 och från början kom i häftig opposition mot socialdemokratin, är de värsta motståndarna mot enheten. De vägrar att betrakta de socialdemokratiska arbetarna som klassbröder.¹⁷

Om man vill förstå kommunisternas känslor, tänkande och handlande är det för det andra nödvändigt att ta hänsyn till deras utsatthet för den antikommunistiska hysteri som jag redogjort för. Den var inte bara en allmän stämning eller ett hot under de första krigsåren utan kunde även ha personliga konsekvenser för många av dem som under denna tid inte böjde sig för ”den hårdaste storm som kommunisterna haft att utstå”.¹⁸ Man slängde inte bara ut kommunisterna ur fackföreningar, tog ifrån dem fackliga förtroendeuppdrag eller förvägrade dem rätten att kandidera till sådana uppdrag. Som Karl Molin framhäver i *Hemmakriget* yttrade sig antikommunismen inte sällan även ”i avskedanden, tvångsförflyttningar och pennalism”; kommunisterna ”vägrades tillträde till sin arbetsplats eller förvägrades omförordnande”. Det som gjorde denna tid särskilt plågsam för kommunisterna var ”säkerligen den illvilja många mötte från kamrater på arbetsplatserna”, att arbetarna på en del håll ”till och med gjort framställningar till arbetsledningen om att a kommunisterna avlägsnade från arbetsplatserna [...]. Andra berättar om glaskross i arbetskläderna, hotelsebrev och sabotage av arbetsredskap. En tidningsnotis skildrar hur en 65-åring blev slagen för att han bar en bunt *Ny Dag* under armen.”¹⁹

Kommunisterna hade fått utstå allt detta därför att de som medlemmar i en osjälvständig sektion av Komintern försvarat Sovjetunionens pakt med Hitlertyskland och Röda arméns överfall på Finland. Men denna den största självförnedringens tid fick nu genom krigsutvecklingen, genom Röda arméns seger, martyriets skimmer: man ansåg sig ha lidit för en rättfärdig sak. Hade vi inte rätt då, kunde kommunisterna nu rikta sina anklagelser mot de socialdemokratiska kolleger som tidigare försökt expatriera dem som osvenska, antinationella element,

¹⁶ Sven Linderots slutord på CK-plenum januari 1942, VPK A 2:3.

¹⁷ Partikonferensen 20-22 juni 1943, VPK A 4:2.

¹⁸ Gustav Johansson, *Svenska folkets undangömda öden*, Uddevalla 1969, s. 33.

¹⁹ Molin, Karl, *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunisterna under andra världskriget*, Stockholm 1982, s. 36 ff.

som Moskvas villiga femte kolonn. Visade inte den senare utvecklingen, kunde de säga, att Stalins politik var förutseende — genial som alltid? Var det inte rätt och riktigt att sluta pakt med sin dödsfiende för att kunna samla krafter, upprusta Röda armén, öka landets industriella förmåga för att sedan, efter den 22 juni 1941, kunna stå emot och sedan slå tillbaka det mäktiga fascistiska krigsmaskineri som tidigare inte kunde stoppas utan lyckats lägga under sig våra grannländer och stora delar av det övriga Europa? Gjorde Stalin inte rätt när han hösten 1939 vägrade lita på de vita finska eliterna som han visste förr eller senare skulle ansluta sig till Nazitysklands antikommunistiska korståg? Och — kunde de fråga — vem hade rätt: de som denna gång började tvivla på Stalins klokhet, drog sig undan eller lämnade partiet? Eller vi, som höll orubbligt fast vid våra övertygelser, som inte tvivlade? Vi, som för denna vår bolsjevickiska okuvlighet fick utstå alla dessa smädelser?

Denna ”lärdom”: att *alltid* och under de allra vidrigaste omständigheterna lita på Sovjetunionen, även om man för ögonblicket själv inte kunde överblicka och förstå dess handlande, och att *aldrig* tro på fiendens anklagelser mot Sovjetunionen, denna ”lärdom” satte djupa spår hos kommunisterna, inte bara under den här perioden utan även under det kalla krigets kallaste dagar. ”För oss kommunister”, betonade Linderot efter kriget, ”som under olika situationer i regel ensamma har fått försvara den stora oktoberrevolutionen, för oss bör det vara en särskild tillfredsställelse att kunna konstatera, huru till hundra procent allt bekräftats av vad vi framhållit såsom motivering för vår politik att försvara Sovjetunionen. Vi har sagt att i kampen mot fascismen och för socialismen så är Sovjetunionen den enda stat som kan uppmobilisera tillräcklig styrka för att slå reaktionen, och det har bekräftats”.²⁰ Partiet får aldrig vackla i försvaret av Sovjetunionen, ”ty”, hade Linderot förkunnat tre år tidigare, då vinden fortfarande blåste snålt, ”det är då man vacklar som arbetarna förlorar förtroendet för en”.²¹

Är det så konstigt att många kommunister, som hade förväntat sig offentlig upprättelse, nu när Röda armén höll på att rädda demokratin i Europa genom att rensa kontinenten från den fascistiska pestilensen, hade svårt att förlita sig på partiets nya enhetstaktik som gick ut på att glömma och förlåta all gammalt oförrätt, att hålla tillbaka egna radikala politiska ambitioner, förväntningar och krav och istället krävde inställsamhet gentemot de socialdemokratiska kollegerna, det vill säga gentemot medlemmar i ett parti som var medansvarigt för de senaste årens trakasserier och som fortfarande trakasserade dem? Det var en i det närmaste omöjlig pedagogisk uppgift att förmedla partiledningens enhetsfrontstaktik.

Svårigheterna blev uppenbara vid förberedelserna för i maj-firandet 1943. I början av mars hade partiets politbyrå beslutat att ”fullfölja fjolårets taktik vid 1:a maj-demonstrationerna”. Det innebar att kommunisterna skulle ansluta sig till de socialdemokratiska fackföreningarnas manifestationer. Kommunistiska ”särddemonstrationer” skulle inte tillåtas. Politbyråen beslöt att som året innan ”sända ut en skrivelse till fackföreningarna om enhet 1:a maj”.²² Men 1942 hade detta erbjudande avvisats i bryska ordalag av både fackföreningarna och det socialdemokratiska partiet. I en rundskrivelse till sina arbetarkommuner varnade den socialdemokratiska partistyrelsen i slutet av april 1942 för dessa kommunistiska enhetsivrare som i själva verket ”uppträtt som den nationella träldomens agenter”. Det borde vara ”en enkel anständighetsplikt att visa bort dem”: ”Alla främmande och odemokratiska element måste ut ur leden.”²³

Efter fjolårets erfarenheter växte motviljan i partiet mot att än en gång blir utsatta för sådana förödmjukelser — nu efter det att Sovjetunionen två månader tidigare besekrat den fascistiska 6:e armén vid Stalingrad! För att bryta detta interna motstånd beslöt partiledningen att organisera en omfattande partidiskussion ”om upprättande av arbetarnas aktionsenhet”. I

²⁰ CK-plenum 13-14/10 1945, VPK A 2:3.

²¹ Sven Linderots slutord på CK-plenum 21/11 1942, VPK A 2:3.

²² Protokoll Politbyrå (Pb) 2/3 1943, VPK A 3:2.

²³ Cirkulär nr 12 1942, Stockholm 27/4 1942.

medlemstidskriften *Kommunistiska Meddelanden* betecknade partisekretariatet denna fråga som ”den viktigaste frågan för hela arbetarrörelsen”. Men trots detta ”visar det sig i många partiorganisationer, att medlemmarna inte till fullo förstått enhetsfrontsproblemets vikt och betydelse. Därför förekommer det också på sina håll inom partiet en viss ovilja mot att genomföra partiets enhetstaktik under de nuvarande förhållandena”. Alla kommuner, fackklubbar och bostadsföreningar uppmanades av sekretariatet att genomföra diskussioner om enhetsfrontens problem.²⁴ *Kommunistiska Meddelanden* innehöll två artiklar i ämnet av Fritjof Lager och partisekreteraren Gunnar Öhman. Den senare medgav att ledningens beslut att inte tillåta kommunistiska särddemonstrationer i maj mött ”motstånd inom många partiorganisationer. [...] Förhållandena är sådana på den egna platsen, säger man, att en gemensam demonstration med de socialdemokratiska arbetarna inte är lämplig”. Han betecknade sådana påstående som uttryck för sekterism och avslutar sin redogörelse över ”Skadliga stämningar i partiet” med dessa hårda ord: ”Bland rätt stora delar av vår medlemskader ser man bara på svårigheterna för enhetsfrontens utveckling. Och vad värre är, man kapitulerar inför svårigheterna.”²⁵

Men trots denna upplysningskampanj fortsatte oroande rapporter strömma in till partiledningen, som till exempel att det fanns tendenser hos partikamrater att ”kasta fackföreningsböcker”.²⁶ Efter en utvärdering av i maj-aktionerna kände sig partiledningen nödgad att ”skälla ut dem som ideligen bryter partiets linje och enheten” och att ”ställa till rätta de personer som genom sina felaktiga referat och artiklar brutit partilinjens och förlöjligat själva firandet av 1:a maj”. Men på samma möte tvingades politbyrån att handskas med ett problem som knappast var ägnat att gjuta olja på vågorna: fackföreningarna hade startat en kampanj mot kommunisterna ”i syfte att med polisens hjälp få ut dem från arbetsplatserna”.²⁷ Situationen beträffande partidisciplinen uppfattades som så pass allvarlig att partiledningen beslöt att centralisera den politiska ledningen av de olika distrikten.²⁸ Dessutom beslöts på politbyråmötet den 18 maj att behandla enhetsfrontstaktiken ”å särskild konferens med hela partiets kader i Stockholm under tiden 20-22 juni”.²⁹

Sådant var partiets inre tillstånd när såväl ledningen som medlemskåren den 22 maj 1943 överrumplades av ett sensationellt meddelande från Moskva.

En epok tar slut

Natten till söndagen den 9 maj 1943 kallades Kominterns generalsekreterare Dimitrov till utrikeskommissarien Molotov, Stalins högra hand. Dimitrov var inte på något sätt alarmerad över att beordras till Kreml mitt i natten. Det hörde tvärtom till vanligheterna. Nattmänniskan Stalins arbetsvanor tvingade inte bara hela den sovjetiska stats- och partiledningen utan även Kominterns innersta krets att bli nattmänniskor; de måste ständigt räkna med att bli kallade till sådana nattliga sammanträden. Efter hemkomsten från överläggningarna med Molotov noterade Dimitrov i sin dagbok:

Vi pratade om Kominterns framtid. Vi kom till slutsatsen att Kom-intern som kommunistpartiernas ledningscentrum under de rådande betingelserna förvandlats till ett hinder för partiernas självständiga utveckling och för uppfyllelsen av deras speciella uppgifter. Det kommer att författas ett dokument om upplösningen av detta centrum.³⁰

²⁴ *Kommunistiska Meddelanden*, nr 1/1943.

²⁵ Gunnar Öhman: ”Skadliga stämningar i partiet”, *ibid.*

²⁶ Pb 6/4 1943.

²⁷ Pb 11/5 1943.

²⁸ Se Pb 4/5 1943.

²⁹ Pb 18/5 1943.

³⁰ Georgi Dimitroff, *Tagebücher 1933-1943, Herausgegeben von Bernhard H. Bayerlein*, Berlin 2000, s. 688.

Varför upplöstes Komintern?

I litteraturen råder det stor enighet om att det var Stalins krigsstrategiska och allmänna utrikespolitiska kalkyler som låg bakom beslutet att upplösa Komintern. Under månaderna maj och juni 1943 ägde brevlades förhandlingar rum mellan Stalin, Roosevelt och Churchill, i vilka den förre alltmer irriterat krävde öppnandet av den redan ett år tidigare utlovade ”andra fronten” i väst. Mot denna bakgrund kan upplösningen av Komintern, med Manuel Azcarates ord, betecknas som ”en situationsbetingad, taktisk, förståelig åtgärd. Stalin försökte bevisa för den brittiska och nordamerikanska kapitalismen att Moskva inte längre var centralen för en världsomspännande revolutionär sammansvärjning och att han var beredd att underordna allt antihitlerkoalitionens framgång”.³¹ I sina svar till Reuters chefskorrespondent i Moskva antyder Stalin själv detta motiv: ”Kommunistiska Internationals upplösning är en riktig och i rätt tid företagen åtgärd, emedan den underlättar organiserandet av alla frihetsälskande nationers gemensamma anfall mot den gemensamma fienden — hitlerismen.”³²

Men det motiv för upplösningen av Komintern, som Stalin kunde anföra i det uttalande som var adresserat till de politiska ledarna och allmänheten i väst, var knappast ägnat att anges som förklaring i den officiella kommuniké till de nationella kommunistiska partierna som Dimitrov och Manuilskij fått i uppdrag att författa. I Kominternledningens kommuniké, som publicerades i Pravda den 22 maj och samma dag även i *Ny Dag*, motiverades upplösningens beslut bland annat med att Kominterns centralistiska organisationsform blivit ”allt mer otidsenlig, ja till och med ett hinder för de nationella arbetarpartiernas fortsatta stärkande i samma mån som arbetarrörelsen i de enskilda länderna växte ut och dess uppgifter komplicerades”. Krigsutvecklingen hade ”ytterligare ökat skillnaden i de olika ländernas läge och skapat en djup klyfta mellan de länder som blev Hitlertyranniets bärare, och de frihetsälskande folken som är sammansvetsade i den mäktiga antihitlerkoalitionen”. Mot denna bakgrund föreslogs de nationella sektionerna upplösningen av Komintern ”som ledande centrum för den internationella arbetarrörelsen”. Därigenom skulle de nationella partierna även ”befrias” från de förpliktelser som framgår av deras tidigare status som underordnade och osjälvständiga sektioner.³³

Hur ska man bedöma de förklaringar som Kominternledningen själv anfört som motiv för organisationens upplösning? Var de endast rökdiråer för att dölja Stalins och den sovjetiska statsledningens verkliga, real- och storpolitiska motiv? Det är visserligen obestridligt att det var detta senare motiv som låg bakom initiativet att upplösa Komintern just vid denna tidpunkt. Men som jag visat ovan är det å andra sidan svårt att förneka att även Kominternledningens synpunkter var uttryck för faktiskt rådande problem. De var inte bara gripna ur luften.

”Efter framställning från flera sektioner?”

Lördagen den 22 maj 1943 utkom *Ny Dag* med dessa sensationella rubriker: ”Komintern upplöses”; ”Efter framställning från flertal sektioner” och ”Utförlig motivering i kommuniké från exekutivkommittén”. Den andra rubriken syftar till det ställe i EKKI:s kommuniké där det heter att ”en rad sektioner under krigets gång ställt frågan om Kommunistiska Internationals upplösning såsom ledande centrum för den internationella arbetarrörelsen”. Genom att framhäva denna formulering i en av rubrikerna försökte *Ny Dag* förmedla intrycket att initiativet till upplösningen kommit ”underifrån” och inte från den sovjetiska ledningen i Moskva, så som motståndarna omedelbart skulle påstå. *Social-Demokraten* till exempel skrev

³¹ Manuel Azcarate, *Die europäische Linke*, Wien 1989, s. 43.

³² Stalins svar till Reuters chefskorrespondent i Moskva, i Fernando Claudín, *Krisen i den kommunistiska rörelsen. Från Komintern till Kominform, Del I: Krisen i den kommunistiska internationalen*, Surte 1980, s. 63. [Marxistarkivet: [Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 1.](#)]

³³ Se Claudín 1980, s. 58 ff; även *Ny Dag* 22/5 1943. [se nästa not]

dagen efter i en kommentar: ”Och nu har Komintern avlivats — genom ett regeringsbeslut i Moskva. Ty det kan väl icke vara möjligt att hr Sven Linderot i Sverige och mr Harry Pollit i England fått vara med om att besluta att upplösa den international, i vilken deras partier och de själva varit medlemmar?”³⁴

Hur förhöll det sig med detta initiativ underifrån? Det finns inga belägg för att frågan om upplösning skulle ha förts på tal av några partier, om man bortser från det redan nämnda utträdet av det amerikanska partiet ur Komintern. Det var i själva verket Stalins påhitt. Två dagar efter det att EKKI:s presidium den 17 maj ”punkt för punkt” gått igenom och sedan enhälligt godkänt det av Dimitrov framlagda förslaget som presidiets officiella kommuniké ”föreslog” Stalin plötsligt under en nattlig överläggning med Dimitrov och flera sovjetiska ledare att ”några preciseringar” borde göras i den redan beslutade kommunikén. Det skulle bland annat ”hänvisas till att en rad sektioner under krigets gång ställt frågan om upplösningen”.³⁵ Det var med hjälp av detta direktiv från allra högsta instans som det påstådda initiativet underifrån kom till.

Det var dock knappast sådana spetsfundigheter beträffande förfaringssättet som upptog vanliga partimedlemmar när de konfronterades med *Ny Dags* rubriker denna lördag. De kände sig helt enkelt överrumplade. Beslutet om Kominterns upplösning hade inte föregåtts av några som helst diskussioner inom partiet, ja det fanns inte ens några signaler som kunde tyda på att något var i görningen där borta i Moskva. Men hur förhöll det sig med partiledningen på Kungsgatan 84? Hade man där fått några förhandsinformationer och hunnit diskutera detta viktiga beslut innan det skulle nå offentlighetens ljus? Det är inte känt precis när den från Moskva utsända texten nått politbyrån. Den måste ha kommit ganska sent på fredagen den 21 eller under natten till den 22 maj eftersom det var först denna förmiddag som politbyrån hastigt inkallades för att diskutera och ta ställning till upplösningförslaget. Det var säkert några hektiska timmar för ledamöterna. Först ägde ett sammanträde med en fortfarande decimerad politbyrå rum. Det gällde att snabbt formulera en kommuniké som kunde publiceras tillsammans med själva upplösningförslaget i eftermiddagens *Ny Dag*. Man kom överens om följande kortfattade kommuniké:

Sverges Kommunistiska Partis Politiska Byrå, som i förväg informerats om förslagen att upplösa Kommunistiska Internationalen, har efter ingående diskussion godkänt motiven för dess upplösning och enhälligt tillstyrkt Kominternpresidiets beslut.³⁶

I ett andra sammanträde samma dag med en fullständig politbyrå diskuterades och beslutades omfattande åtgärder för att ta ställning gentemot press och allmänhet och — framför allt — för att vägleda de egna medlemmarna, utarbeta föredragsdispositioner, organisera möten och så vidare.³⁷

Ett första steg till självständighet

Den planerade konferensen om enhetspolitiken den 20-22 juni fick med sig en mycket större betydelse och ett utvidgat innehåll. Även om det helt naturligt var Kominterns öde som under de följande veckorna främst och intensivast sysselsatte partimedlemmarnas sinnen, så försökte partiledningen ändå regissera konferensen på ett sådant sätt att enhetsfrontsfrågan kunde hållas kvar i diskussionernas centrum.

Det hade först varit politbyråns mening att låta konferensen bestämma om man skulle inkalla en extra partikongress för att ”slutgiltigt ta ställning till frågan om Kominterns upplösning”.³⁸

³⁴ ”Kominterns upplösning” i *Social-Demokraten* 23/5 1943. [Ny Dag-artikeln ”Komintern upplöses” ingår i samlingen [Upplösningen av Komintern ur Moskvas och de svenska kommunisternas synvinkel](#) –Red]

³⁵ Se Dimitroff 2000, s. 692 f. [s 274 i den engelska dagboksutgåvan]

³⁶ Se *Ny Dag* 22/5 1943. [Se samlingen som nämns i föreg. not]

³⁷ VPK A 3:2 Protokoll Politbyrån, andra sammanträdet 22/5 1943.

³⁸ Se Pb 25/5 1943.

Men vid denna tidpunkt, tre dagar efter meddelandet om upplösningen, hade man tydligen inte insett alla konsekvenser som partiets nya status som självständigt parti skulle medföra. Man var visserligen medveten om att konferensen måste ta ställning till ”de självklara ändringar i stadgarna som följer av Kominterns upplösning”, men den huvudsakliga konsekvensen, nämligen att partiet nu måste diskutera och författa ett eget program, hade ledningen ännu inte uppmärksammat. Som alla andra kommunistpartier lydte även det svenska partiet, i egenskap av sektion av Komintern, formellt under dess centrala program från 1928. När det i början av juni gick upp för politbyrå att det var nödvändigt att skapa ett eget program ansåg man sig inte längre ha råd med en utdragen och — med tanke på de ovan beskrivna motsättningarna inom partiet — möjligtvis uppslitande diskussion om Komintern-upplösningen.

Politbyråns föresats att begränsa Komintern-diskussionen märks tydligt i de välregisserade inläggen på konferensen. Fritjof Lager inledde med ett tal som sökte ge uttryck och visa förståelse för de ”blandade känslor” som upplösningens beslutet väckt hos partimedlemmarna, ”särskilt hos de äldre i vår kader”. Han påminde om att tillhörigheten till Komintern och ”vetskapen att vi var en del av den internationella kommunistiska rörelsen” var ”en verklig kraftkälla” under de tider då kommunisterna ”var hårt trängda”. Han bekräftade de politiska formler som hörde till kommunisternas självförståelse: att dra lärdomar från det socialistiska samhällsbyggandet i Sovjetunionen och att visa ”solidaritet med denna socialistiska skapelse” var och är ”en plikt för rättänkande arbetare och framstegsvänner var de än befinner sig på jordklotet”. Men — och nu vände han tillbaka till konferensens ursprungliga syfte — därmed ”upphör inte möjligheten att utforma arbetarklassens politik på nationell grund. Tvärtom. Just med ledning av de rika erfarenheter som den första socialistiska statens skapande och tillväxt ger, poängteras skyldigheten att noggrant aktge på de enskilda ländernas speciella förhållanden vid utformandet av dess politik”.

Inledningsfraserna av de tre följande talarnas inlägg tydde på politbyråns direktiv att inte ”i onödan” förlänga diskussionen om Komintern:

”Genom kamrat Lagers inledning till frågan om Kommunistiska Internationals upplösning, blev den egentligen så väl formulerad och klarlagd att några ytterligare inlägg egentligen vore onödiga...” (Bror Malmquist);

”Det skulle närmast vara överflödigt att efter Lagers inledning vidare argumentera för Kominterns upplösning...” (Erik Jansson); ”Det kan vara överflödigt att förlänga diskussionen...” (Bertil Lund).

Men två äldre talare avvek från partiledningens regianvisningar och gav uttryck för en inställning som säkert delades av många ”av de äldre i vår kader”. Einar Spångberg intygade att han ”fick en verklig chock då jag erhöi del av förslaget om Kominterns upplösning och de första dagarna var jag vemodig”. Han tröstade sig med att se upplösningen ”som ett nödvändigt offer i kampen mot fascismen”. Även för Emil Svensson var upplösningen ”ett offer, som den kommunistiska världsrörelsen gjort på enhetens altare”. Sven Linderot tillbakavisade denna uppfattning i sitt slutord. Han betonade att det var ”olikhetsmässigheten i utvecklingen i de olika länderna” som var huvudorsaken till upplösningen och underströk att det ”är nödvändigt för oss att förstå att detta är huvudpunkten”. Den avgörande lärdomen av Kominterns historia och slut som han ansåg var nödvändigt att förmedla till partiet var:

under alla förhållanden så kan vi vara tämligen klara över att det inte kommer att gå till precis på det viset i vårt land och i vissa andra länder när arbetarklassen skall överta makten verkligen i samhället som det gjorde i gamla Tsarrysland 1917. Det tillkommer en hel del nya ting, som vi måste lära oss förstå. Och gör vi det så är det klart, att då kan vi skriva ett nytt program.³⁹

Jag tror det är inte alltför vågat att påstå att Linderot, kanske även Lager och några till, uppfattade upplösningen av Komintern inte alls som en verklig förlust, snarare tvärtom: den

³⁹ Partikonferensen 20-22 juni 1943, VPK A 4:2.

kunde hjälpa till att öka insikten i enhetsfrontstaktikens nödvändighet. Kanske kunde förlusten av det som en gång uppfattats som ”en verklig kraftkälla” — efter en viss tid av vemod — förbytas till insikt om att partiet nu först och främst måste förlita sig på sina egna krafter; kanske kunde upplösningen av ledningscentralen i Moskva inte bara leda till en nyansering av allmänhetens vrångbild av partiet som ett ryskt parti, utan även till en ”försvenskning” av många partimedlemmars alltför ”ryska” självbild.

Den 3 juni fick en kommission bestående av Hilding Hagberg, Gunnar Öhman och Erik Karlsson uppdraget att utarbeta ett programutkast.⁴⁰ På ett möte med arbetsutskottet i mitten av juni som en konsekvens av kominternupplösningen hade politbyrån beslutat ”en försvenskning av terminologin” och kallade sig nu arbetsutskott (AU)⁴¹ — diskuterades kommissionens förslag. Det remitterades till kommissionen ”vilken bör ta hänsyn till nödvändigheten att ge svar på frågan om vår ställning till demokrati och diktatur”. Ännu mer omvälvande var det andra direktivet till kommissionen, nämligen att ”ställa frågan om ett parti”, det vill säga ett samtida uppgående av det kommunistiska och det socialdemokratiska partiet i ett enda arbetarparti. För att lösa dessa uppgifter ansåg AU det vara nödvändigt att utöka kommissionen med Fritjof Lager.⁴²

Två dagar senare beslöt AU att helt bygga om programutkastet, överta de ”Allmänna grundsatser” i det socialdemokratiska partiets gällande partiprogram som hade antagits 1920 och förse dem ”med en ingress i vilken man omtalar att och varför vi övertar socialdemokratins principuttalande”.⁴³ Efter ytterligare två dagars arbete i kommissionen godkände AU den 18 juni dess förslag. Men det som förelades konferensen den 20 juni var nu inte längre, som planerat, ett utkast till ett eget partiprogram utan ett ”Förslag till grundval för diskussion om program för ett marxistiskt enhetsparti”.

Konferensen godkände förslaget som grundval för partiets programdiskussion som syftade till att skapa ett program för ”ett enda marxistiskt enhetsparti” i Sverige.⁴⁴ Som Linderot uttryckte det valde man att ställa socialdemokratins ”Allmänna grundsatser” i programdiskussionens centrum även med blick på den samtidigt pågående programdiskussionen i det socialdemokratiska partiet, för att ”så att säga kasta ut en teoretisk dynamitladdning i den pågående idédebatten i den svenska arbetarrörelsen”. Konferensen skickade förslaget till fackföreningarna med förhoppningen om, som det heter i en bifogad skrivelse, ”att det skall kunna verka befordrande på den politiska diskussionen” i hela arbetarrörelsen. ”Sveriges arbetarklass kan lösa sina uppgifter endast om dess politiska målsättning är enhetlig och”, klargjordes med udden riktad mot den socialdemokratiska ledningens reformistiska, på klassarbete grundade, politik, ”den följer *socialistiska* principer, som upphäver den politiska splittringen bland de *klassmedvetna* arbetarna”.⁴⁵

Konferensen tillsatte en programkommission med uppgift att utarbeta ett förslag till principprogram och att leda programdiskussionen. Programmet skulle sedan antas på en partikongress i slutet av året. Bland kommissionens 19 ledamöter fanns de flesta av partiets tunga namn: Linderot, Öhman, Lager, Knut Senander, Set Persson, Knut Bäckström, Nils Holmberg och Hilding Hagberg som ordförande. Den tjugofemårige C. H. Hermansson, en av den knappa handfull akademiker i det utpräglat proletära kommunistpartiet, utsågs till programkommissionens sekreterare.

⁴⁰ Pb 3/6 1943.

⁴¹ Se Pb 8/6 1943.

⁴² AU 14/6 1943.

⁴³ AU 16/6 1943.

⁴⁴ Se Hilding Hagbergs inledning på konferensen om partiets program, VPK A 4:2.

⁴⁵ *bid.*, skrivelsen ”Till fackföreningarna” (min kursiv.).

Försöket att vinna framtiden genom att hoppa över den egna skuggan

Sveriges kommunistiska partis 12:e kongress öppnades lördagen den 6 maj 1944 strax efter klockan tre i Folkets hus A-sal i Stockholm. Som vanligt var kongresslokalen smyckad med blommor och partiorganisationernas röda fanor. Men denna gång, det vill säga på den La kongressen efter Kominterns upplösning, lyste i podiets mitt, inramat av de traditionella röda fanorna, även några blågula svenska flaggor. De 360 ombuden och de många svenska och utländska gästerna sjöng ”Internationalen” till musik av Stockholms Spårvägmäns Musikkår.

Set Persson öppnade kongressen. Han påminde om de otaliga offer som ”den öppna kampen mellan fascism och frihet” krävt ute i Europa. Men ”dyningarna av denna storm har även nått oss”. Han räknade upp namnen på de fem människor, vuxna och barn, som fick sätta livet till vid attentatet mot *Norrskensflamman* fyra år tidigare. Han nämnde att en av de internationella gästerna på partiets förra kongress, norrmannen Henry W. Kristiansen, fallit offer för fascismen. En annan gäst, det danska partiets ordförande Aksel Larsen, satt fortfarande i ett fascistiskt läger i Tyskland. Set Persson bad kongressen att resa sig för att under en tyst minut hylla de alla, kända och okända, ”och låter i denna hyllning ingå det löftet: *Vi skall handla så att deras offer inte skall ha bringats förgäves*”.⁴⁶

Det var i denna stämning kongressen öppnades, och det var säkert så de flesta partimedlemmarna önskade sig denna öppning. Det var ett parti, det enda svenska parti, som stod på den rätta, den segrande sidan i det stora kriget mellan frihet och barbari som fortfarande rasade och krävt många egna, kommunistiska, offer. Det var — redan ett år före krigsslutet — ett allmänt accepterat parti, vilket dokumenterades på den avslutande kongressfesten ”när nordens största proletärdiktare, Martin Andersen Nexö besteg podiet”, och sedan kom ”en annan kung i konstens rike, revykungen Karl Gerhard” och därefter ”dansade Birgit Cullberg in på scenen”.⁴⁷ Mellan öppningens och avslutningsfestens bägge högtidliga tillställningar kongressade det verkliga partiet. Dess nya program, rundsatser för ”Sveriges Kommunistiska Parti”, antogs utan större debatt. Det kanske speglade situationen bland partiets vanliga medlemmar som i detta hänseende väl inte skilde sig alltför mycket från de socialdemokratiska massorna som enligt norrbottningen Helmer Holmbergs redogörelse på kongressen ”förhållit sig passiva till hela [den socialdemokratiska] partidebatten”. Detta hängde enligt honom samman ”med det ekonomiska och politiska läge som gynnar föreställningen att man inte behöver bry sin hjärna med några tankar om ett annat samhällssystem”. Men nu, ”när arbetslösheten breder ut sig”, förutspådde Holmberg, ordföranden i partiets största distrikt, ”blir läget ett annat. Med varje dag blir det ju mer och mer praktiskt nödvändigt för massorna att ta befattning med socialistiska programfrågor”.⁴⁸

Men partiets — såväl kongressombudens som medlemsmassornas — intresse för programfrågor väcktes till liv redan under själva kongressen. Utan att ens ha informerat ledningskollektivet föreslog ordföranden Linderot kongressen att partiet skulle ansluta sig till det socialdemokratiska ”Arbetarrörelsens efterkrigsprogram” och kämpa för dess genomförande. ”Jag var överraskad”, minns Hilding Hagberg, en av hans närmaste kamrater i partiledningen, ”för att inte säga chockad”. Det grumsades mycket bland ombuden, men kongressen godkände ändå enhälligt en resolution som ålade ”partiets organisationer och enskilda medlemmar att aktivt medverka i mobiliseringen av arbetarna till enhetliga aktioner för programmets genomförande”.⁴⁹

”Man bör inte dölja”, påpekar också C. H. Hermansson i sina *Minnen*, ”att det fanns ett visst

⁴⁶ Se XII kongressen 6-9 maj 1944, VPK A I a:3.

⁴⁷ *Ny Dag* 9/5 1944.

⁴⁸ XII kongressen diskussion om partiprogrammet.

⁴⁹ Cit. i *Lancet* [C. H. Hermansson], *Vilka skall bestämma — arbetare eller kapitalister? Efterkrigsprogrammet inför genomförande*, Dagspolitik 25, Arbetarkultur 1946, s. 7.

motstånd inom partiet mot den inslagna linjen. Det fanns medlemmar som lämnade partiet därför att kongressen anslutit sig till Arbetarrörelsens efterkrigsprogram”.⁵⁰ Han själv yttrade ingen kritik i denna fråga, tvärtom: det föll på hans lott att på kongressen presentera programmet för ombuden, som innan dess, som Linderot erkände ett år senare, 'knappast hunnit läsa det'.⁵¹ Det hade nämligen publicerats endast några få dagar före kongressen. Efteråt analyserade Hermansson i flera kritiska artiklar programmets ”dubbelhet”: det ”ger i vissa stycken prov på ekonomiskt kvacksalveri av grövsta slag, i andra stycken är det ett alldeles utmärkt realistiskt arbetsprogram för den svenska arbetarklassens politiska insatser under de närmaste åren”.⁵² På kongressen framhävde han att det var just denna programmets ”dubbelhet” som skulle kunna öppna såväl taktiska som strategiska möjligheter om kommunisterna inte bara i ord anslöt sig till programmet utan även helhjärtat engagerade sig i kampen för dess förverkligande:

Det fullständiga genomförandet av detta arbetarrörelsens aktionsprogram för efterkrigstiden kräver ett brytande av klassarbetet och en självständig arbetarpolitik för förintandet av monopolkapitalets herravälde över det svenska produktionslivet. Det är därför vi kan säga till arbetarna: det är ett bra program som socialdemokraternas och Landsorganisationens kommitté har åstadkommit, men det är bara den av kommunisterna företrädde politiken som kan förverkliga det?⁵³

Vilka överväganden kan ha väglett Linderot när han rekommenderade partiet att ansluta sig till det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet? Han hade säkert kalkylerat med att kongressen inte skulle våga ta strid mot honom, partiordföranden, när han beslöt att i en sådan viktig programmatisk och praktisk-politisk fråga sätta sig över — även i kommunistpartiet — normala demokratiska regler och kollektiva beslutsförfaranden och nödga ett till stora delar skeptiskt och motsträvigt parti till den av honom favoriserade enhetsfrontspolitiken. Men denna gång gick han ytterligare ett steg vidare: det var nu inte bara fråga om traditionell enhetsfront *underifrån* utan i viss mån även *uppifrån*, det vill säga med åtminstone delar av den socialdemokratiska ledningen. Det hade skett en dramatisk förändring i Linderots syn på socialdemokratin under relativt kort tid. På centralkommittémötet i november 1942 hade han framhållit att de svenska socialdemokraterna inte ens kunde anses vara ”reformister i klassisk mening” längre. ”De är monopolkapitalets verkställande organ inom arbetarklassen, och då kan de inte längre vara reformister ens.”⁵⁴ Och så sent som på partiets rikskonferens i juni 1943 hade han lyft fram denna traditionella ”kärnpunkt” i partiets taktik, det ”vi kallar enhetsfronten underifrån”:

Förmår partiet genomföra den taktik vi kallar enhetsfront underifrån, kan det skapa enhet med arbetarna, alldeles oavsett vad ledningarna i Sveriges socialdemokratiska parti och Sveriges landsorganisation säger. *Per Albin Hansson kan vi inte få enhet med i dag, inte med August Lindberg heller, för att symbolisera ledningarna för den svenska arbetarrörelsen.* Och så vitt vi inte vill uppge kampen måste vi ha enhet underifrån oavsett ledningarna.⁵⁵

Men nu på kongressen 1944 antydde han möjligheten att arbetarrörelsen, om den ”befinner sig i rätt strömfåra”, kan ”också driva framför sig ledare som i dag är ganska främmande för, ja till och med fientligt inställda mot arbetarnas strävanden till enhet i kampen mot klassfienderna”. Han gav att betänka att det ju var ”den organiserade svenska arbetarklassens kamp som gjort Per Albin Hansson till Sveriges Per Albin”. Därför är det avgörande

⁵⁰ Hermansson 1993, s. 143.

⁵¹ Se Partistyrelsemöte 13-14 okt. 1945, VPK A 2:3.

⁵² Lancet /C. H. Hermansson/, ”Kommentarer till efterkrigsprogrammet”, *Ny Dag* 12/8 1944.

⁵³ Hermanssons anförande ”Några ord om den ekonomiska politiken under och efter kriget och om utvecklingen efter förra kriget”, XII kongressen; se även C. H. Hermansson, ”Den ekonomiska politiken under och efter kriget”, *Ny Dag* 12/5 1944.

⁵⁴ CK-plenum 21/11 1942, VPK A 2:3.

⁵⁵ Partikonferens 20-22/6 1943, VPK A 4.2. Den av mig kursiverade meningen saknas i det redigerade talet i *Linderot—Masslinjen*, s. 232.

massornas egen kraft och den rörelse vi i vår egenskap av deras avantgarde kan utlösa för att driva utvecklingen åt vänster. Många ledare som nu kämpar mot arbetarna skall — och detta måste vi förstå för att rätt lösa de taktiska problemen — också genom sitt hjärtas innersta vilja komma att deltaga i den aktiva kampen för socialismen.⁵⁶

Kunde han — mot bakgrund av medlemmarnas nyss gjorda erfarenheter med socialdemokratin (som ju också speglades i Linderots tidigare bedömning) å ena sidan och de optimistiska framtidsvisionerna å den andra — verkligen räkna med att få partiet med sig på denna svindlande karusellfärd genom det stalinistiska taktikspelets tunna luft? Han kände sitt parti och var därför medveten om de svårigheter som han skulle möta — även hos vissa kamrater i ledningen — om han ställde anslutningen till det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet till en förutsättningslös diskussion. Mot denna bakgrund kan hans politiska våldtäkt av partiet karakteriseras som en nästan desperat handling. Han visste nämligen också att det just då fanns ett gyllene tillfälle för att forcera enhetsfrontspolitiken. Arbetarrörelsens efterkrigsprogram var ju inte ett helt igenom socialdemokratiskt program. På sätt och vis satt även kommunistpartiet — som ett slags spökskrivare — med vid bordet när detta program författades.

Lars Ekdahl uttrycker situationen vid tillkomsten av programmet så här: de flesta inom den socialdemokratiska rörelsens ledningsskikt delade ”uppfattningen att förhållandet till kommunisterna var ett påträngande problem i efterkrigsdebatten. Utan tvekan ingick det problemet i den ekvation som skulle resultera i Arbetarrörelsens efterkrigsprogram”.⁵⁷ En intim kännare av den socialdemokratiska rörelsens inre författning, Kaj Björk, erkänner i sina memoarer i sammanhang med efterkrigsprogrammet att kommunisternas ”stadigt växande inflytande inom fackföreningarna... kan väl ha påverkat den socialdemokratiska förkunnelsen”.⁵⁸

I april 1943 hade LO:s landssekretariat beslutat att tillsätta ett ”Arbetarrörelsens efterkrigsråd”, med Ernst Wigforss som ordförande, för att behandla efterkrigstidens politiska frågor. Rådet skulle ett år senare lägga fram Arbetarrörelsens efterkrigsprogram. I det dokument som bildade underlag för rådets första sammanträde framgick det att det planerade arbetet delvis var betingat av problem inom den fackliga rörelsen, framför allt i förhållande till kommunisterna: ”Så har exempelvis lönestoppet gjort det möjligt för kommunisterna att inhösta vissa agitatoriska vinster.” Dessa tendenser visar ”att man nu måste bjuda arbetarrörelsens folk något positivt”.⁵⁹ Detta positiva fick sedan namnet ”Arbetarrörelsens efterkrigsprogram”.

Ett år senare, några dagar innan efterkrigsprogrammet skulle publiceras, stod kommunistproblemet åter på den socialdemokratiska partistyrelsens dagordning. Den omedelbara anledningen var kommunisternas seger i valet till representantskapet i Sveriges största enskilda fackförening, Metall-ettan i Stockholm. Det blev ett svidande nederlag för de socialdemokratiska ledarna som försökte göra detta fackliga val till ett partival och, som *Ny Dag* skriver, ”till ett förtroendevotum för lönestoppspolitik. [...] Detta ledde till att de fick uppleva sitt första stora nederlag i den avdelning som alltid ansetts vara socialdemokratins säkraste högberg i landet”.⁶⁰

Fredlig och demokratisk väg mot socialismen?

I det nya programmet ”Grundsatser för Sverige Kommunistiska parti”, som antogs enhälligt

⁵⁶ XII kongressen, Sven Linderot, ”Det politiska läget och arbetarklassens uppgifter”; se även Sven Linderot, *Kommunisternas dagsprogram*, Arbetarkultur 1944, s. 14 [ingår i [Sven Linderot och 2:a världskriget 1941-45 – en artikelsamling](#).] och Linderot — *Masslinjen*, s. 246.

⁵⁷ Ekdahl, Lars, *Mot en tredje väg. En biografi över Rudolf Meidner...*, Lund 2001, s. 137.

⁵⁸ Björk, Kaj, *Spanien i våra hjärtan*, Södertälje 1986, s. 254.

⁵⁹ Cit. efter Appelqvist, Örjan, *Bruten brygga. Gunnar Myrdal och den svenska efterkrigsplaneringen 1944-1945*, Santérus 2000, s. 65.

⁶⁰ ”Fria fackföreningsfolket segrade i Metallvalet”, *Ny Dag* 6/4 1944.

på kongressen 1944, slogs fast att det är arbetarklassens ”historiska uppgift” att ”i förbund med övriga utsugna och utplundrade klasser erövra den politiska makten och skapa sin egen demokratiska stat”. Först genom denna makterövring och ersättandet av den ”kapitalistiska staten” med arbetarklassens egen stat kan produktionsmedlen överföras i ”samhälleligt ägande” och en socialistisk samhällsordning upprättas.⁶¹ Vad menas med begreppet arbetarklassens ”egen demokratiska stat”? Debatten om detta begrepp inleddes i partiet efter upplösningen av Komintern. I ”Förslag till grundval för diskussion om program för ett marxistiskt enhetsparti” som antogs på rikskonferensen i juni 1943 karakteriserades för första gången arbetarklassens framtida stat inte som ”proletariatets diktatur” utan som ”en demokratisk statsmakt under arbetarklassens ledning”. Hagberg förklarade för de förvånade ombuden varför den traditionella termen proletariatets diktatur saknades i det nämnda förslaget:

Orsaken därtill är för det första att avsnittets formulering att skapa en stark demokratisk statsmakt täcker begreppet proletariatets diktatur. För det andra har vi avstått från termen på grund av vanställandet av dess innehåll, som i den kapitalistiska diktaturens intresse gjorts inte minst från socialdemokratiskt håll. Vi känner alla dessa försök att framställa proletariatets diktatur som demokratins motsats, medan den ju i verkligheten tryggar en långt mer avancerad demokrati än den som den borgerliga demokratin bjuder.⁶²

Han betonade att partiet alltid varit ”anhängare av den politiska demokratin såsom ett *medel* för att underlätta kampen för social jämlikhet”; den ”underlättar arbetarklassens kamp, möjliggör dess organisering i fackföreningar och partier” och så vidare.⁶³ Hagberg ger här uttryck för marxism-leninismens instrumentella syn på den borgerliga parlamentariska demokratin. Den uppfattas inte som en — ur den mänskliga emancipationens perspektiv — viktig och nödvändig civilisatorisk landvinning, utan blott som ett *medel* i den egna klassens kamp, ett medel som kan utnyttjas eller ställas till disposition allt efter denna kamps skiftande behov.⁶⁴

Även Linderot inledde sitt försvar till slopandet av den — inte minst genom den fascistiska diktaturen — belastade termen proletariatets diktatur med hänvisning till det faktum ”att de mest fantastiska vanföreställningar om vad proletariatets diktatur är för någonting är rådande bland folket i allmänhet och inte minst inom arbetarklassen, under det att en nästan lika oreflekterad kärlek för ordet demokrati skapats här i landet”. Han fortsatte:

Kan vi formulera en marxistiskt oantastlig förklaring till att proletariatet måste ha makten, hegemonin i samhället, för att forma samhället socialistiskt, utan att använda termen proletariatets diktatur, och om vi därmed uppnår omedelbara och påtagliga fördelar i vår diskussion bland de svenska arbetarna om socialismens förverkligande, ja, då återstår att visa varför vi måste behålla termen proletariatets diktatur.

Linderot ansåg det ”marxistiskt oantastligt” att ersätta proletariatets diktatur med ”proletariatets eget demokratiska statsskick”.⁶⁵ Vad som menades med den senare termen framgår av den skrivning som finns i det förslag till programdiskussion som godkändes på den nämnda konferensen. Där heter det:

Arbetarklassens historiska uppgift är att utveckla folkets frihetliga krafter till en kämpande demokratisk rörelse i syfte att erövra den politiska makten i samhället och skapa en demokratisk

⁶¹ Cit. [Hermansson, C H], *Kommunisternas nya program, Programkommissionens förslag*, Arbetarkultur 1944, s. 6.xxx

⁶² Partikonferens 20-22 juni 1943, VPK A 4.2 Övriga protokoll.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Se till exempel Rosa Luxemburgs kritik av bolsjevikernas demokratisyn i dens., *Den ryska revolutionen*, Arkiv Klassikerserie 17, 1985, s. 69 ff. [Marxistarkivet: [Den ryska revolutionen](#)]

⁶⁵ Partikonferens 20-22 juni 1943, VPK A 4:2.

statsmakt under arbetarklassens ledning för att trygga genomförandet av folkflertalets vilja samt avskaffa utsugningen genom att förverkliga samhällets socialistiska omgestaltning.⁶⁶

Det var denna innebörd i termen ”arbetarklassens egen demokratiska stat” som Linderot och majoriteten i partiledningen i fortsättningen försvarade gentemot de politiska motståndarna, men även gentemot oppositionella strömningar i det egna partiet.

Kommunistpartiet — ingen monolitisk organisation

Även om varje partisekreterare i enlighet med den marxist-leninistiska partiteorin propagerat, de politiska motståndarna explicit hävdade och mycket av den historiska forskningen implicit förutsatt just detta, så var kommunistpartiet allt annat än en monolitisk organisation. ”Må vi i kampens och taktikens växlingar komma ihåg”, manade Linderot i bolsjevikisk anda ombuden på kongressen 1944, ”att det kommunistiska avantgardet måste vara sammansvetsat såsom en kärna i de frihetsälskande folkmassornas kamp. Det är förutsättningen för att den skall segra.” Sammanhållningen i ”det kämpande avantgardet”, fortsatte han,

skall bli av den fasthet att den är oslagbar, att sammanhållning blir som en materia av armerad betong som ännu inte några bomber befunnits kunna krossa. [...] må vi i dessa små strider som bildar etapperna i den stora kampen bevara denna känsla av obrottsligt, kommunistiskt kamratskap, ty det är fundamentet för den arme som skall segra.⁶⁷

Det var den bolsjevikiska önskedrömmen om ett parti av ny typ som Linderot försökte besvärja fram. Det svenska partiet har dock aldrig varit det som det gärna velat och oftast påstått sig ha varit. Det var det allra minst under den period som följde efter det här citerade talet. Det var å ena sidan en period fylld av historisk optimism, där dörren till en annan värld tycktes vara öppen — och faktiskt stod på glänt. Men det visade sig — paradoxalt nog, kan det tyckas — vara enklare att hålla ihop partiet då det var omringat och hetsat av fiender än nu då det gällde att delta i konstruktionen av en socialistisk framtid. Det var nu partiet visade sitt ansikte och det avslöjade diskrepansen mellan det propagerade anspråket — den ”historiska uppgiften” — och den mer beskedliga, profana förmågan.

Det fanns en splittring såväl inom partiledningen som mellan den beslutade politiska linjen och tänkandet och viljan hos stora delar av medlemskåren. Denna splittring på toppen doldes bakom en utåt sett enhetlig uppslutning kring den fastslagna politiska linjen. Men den uppenbarade sig för den lyhörde i olika nyanser och tonlägen vid tolkningen av denna linje och de programmatiska texterna. De redan tidigare uppmärksammade motståndstendenserna i den breda medlemskåren yttrade sig i enstaka otydliga missnöjesyttringar, men framför allt i en tilltagande passivitet. Dessa splittringstendenser fördjupades och blev mer högljudda när programmatiska utsagor skulle förvandlas till politisk handling, när ledningen uppmanade medlemmarna att inte längre uppfatta partiet som ett oppositionsparti utan som en aktiv och ledande medaktör i skapandet av framtiden.

Oppositionen mot den fredliga vägen

Göteborgaren Nils Holmberg skulle så småningom bli eller utvecklas till en av oppositionens representanter i partiledningen. I sitt diskussionsinlägg på kongressen 1944 försvarade han visserligen partiets nya linje, men lyssnade man noga så kunde man redan i detta hans försvar uppmärksamma vissa nyansskillnader och olika vinklingar och betoningar jämfört med Linderot och andra ledande kommunister. Holmberg påminde om att partiets mål tidigare varit ”att upprätta sovjetmakt i Sverige”, vilket bland annat skulle ha inneburit att rösträtten blivit begränsad till arbetarklassen och de ”övrige utsugna och utplundrade” klasserna. Men i ”Grundsatser” ”säges inte ett ord om sovjeterna”. Detta förhållande, betonade Holmberg, ”har

⁶⁶ Förslag till grundval för diskussion om program för ett marxistiskt enhetsparti, partikonferens juni 1943, VPK A 4:2.

⁶⁷ Linderot, *Det politiska läget och arbetarklassens uppgifter*, XII kongressen, VPK A i a:3.

oroat många kamrater”. Medlemmarna hade frågat i programdiskussionen ”om vi håller på att vända ryggen åt ståndpunkter som tidigare ansetts avgörande. Andra har frågat om vi begick ett fel tidigare när vi talade om Sovjetsverige”. Han försökte lugna dessa kamrater. Partiet hade inte gjort fel när det eftersträvade ett ”Sovjetsverige”. Han framhöll bara att den nya ståndpunkten ”i *nuvarande* läge bättre stämmer med marxismen och leninismen än vår tidigare ståndpunkt *nu* gör”. Han förklarade att det inte fanns en ”för alla länder och förhållanden given form för arbetarklassens maktutövning”. Men i all denna formernas mångfald fanns det någonting som var ”allmängiltigt” och det var att ”arbetarklassens stat måste vara vad Lenin kallar en stat av ny typ: en stat som stödjer sig på de beväpnade arbetarmassorna och vars organ är organ för dessa massors kamp”. Det är denna formel som hade mejslats in i Kominterns första dokument och bland annat lett till den första splittringen av Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti, kommunistpartiets föregångare.⁶⁸ Enligt Holmberg hade partiledningen

på grund av Sovjetunionens växande styrka och utvecklingen i de ockuperade länderna kommit till den uppfattningen att arbetarklassens beväpning och borgarklassens avväpning under vissa betingelser kan ske även på annat sätt, än vi tidigare föreställt oss. Vi vet nu att de beväpnade arbetarmassornas övertagande av den politiska makten kan försiggå under mycket fredliga former [...]. Vilket alternativ som blir verklighet — våldsamt eller fredlig revolution — kan vi för närvarande inte veta.⁶⁹

Även Knut Senander ansåg det vara otillåtet ”att endast hävda möjligheten av en fredlig utveckling. Man skall tala om vilka möjligheter som existerar för en fredlig utveckling men inte låta bli att tala om att även den andra vägen kan tänkas, nämligen att störta kapitalismen genom öppen kamp”.⁷⁰ Däremot uteslöt partiordföranden Linderot, som Hermansson med instämmande citerar, att kommunister kunde tänkas tillvälla sig makten med våldsamma medel.⁷¹

I Holmbergs och Senanders halvhjärtade och ambivalenta försvar av partiets nya linje kan redan urskiljas elementen för de senare angreppen mot samma linje och mot partiets hela efterkrigsstrategi. I en broschyr om ”Kommunisternas nya program” försökte Hermansson ”bringa klarhet i begreppen demokrati och diktatur”. Han framhöll att ”det i ett på klasser uppbyggt samhälle alltid råder diktatur i en eller annan form, i det en klass utövar den statliga ledningen av samhället”.⁷² I sin ”egen klassiska formulering” riktar Marx, enligt Hermansson, uppmärksamheten på statsformernas sociala eller socialekonomiska innehåll. I den meningen är de borgerliga demokratierna alltid,

även där de ger mycket vittgående fri- och rättigheter åt arbetarklassen, till sitt innehåll uttryck för bourgeoisins diktatur över de arbetande massorna. I en sådan renodlad begreppsbestämning rörande samhällsmakten ställer Marx såsom motsats till bourgeoisins diktatur proletariats diktatur.⁷³

Oavsett det socialekonomiska innehållet eller bestämningen kan en statsform kallas demokratisk, skriver han ett år senare, om ”statsmakten utövas under inflytande eller kontrollen av de breda massorna av befolkningen”. Enligt denna definition är Sverige en demokrati, en borgerlig demokrati, eftersom ”den ekonomiska bestämmanderätten ligger i händerna på ett litet fåtal”. Därigenom kan denna demokrati blott ”bli en kringskuren, begränsad och i många avseenden formell demokrati. En mera utvecklad, en verklig

⁶⁸ Se min avhandling *Kommunismens rötter i första världskrigets historiska rum. En studie kring arbetarrörelsens historiska misslyckande*, Symposium 1996, s. 198 ff.

⁶⁹ XII kongressen, A I a:3.

⁷⁰ Se PS-sammanträdet 13-14 oktober 1945, A 2:3.

⁷¹ [C. H. Hermansson], ”Vår väg till socialismen”, *Vår Tid*, nr. 10/1946.

⁷² H. Hermansson, ”Kommunistisk programdebatt”, *Kulturfront* nr. 3-4 1944, s. 27.

⁷³ [C. H. Hermansson], [Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag](#), s. 22 [i tryckta originalet, s 9 på marxistarkivet].

demokrati, kan vinnas blott genom att de breda massorna blir herrar över det ekonomiska livet”.⁷⁴ Även proletariats diktatur, det vill säga den statsmakt i vilken arbetarklassen ”i förbund med övriga utsugna och utplundrade klasser” övertagit ”den statliga ledningen av samhället”, kan enligt Hermansson utövas i många skiftande former. ”Den behöver icke taga sig samma uttryckssätt som exempelvis under dess första år i Ryssland.”⁷⁵

Den sovjetiska vägen, framhöll också Linderot i ett tal i höstrikedagens remissdebatt 1946, hade utstakats ”av historiska, kulturella, ekonomiska och politiska förhållanden som rådde i det gamla Tsarryssland”. I Sverige däremot ”är ju särskilt efter det andra världskriget och allt vad det medfört betingelserna för en samhällsombildning helt andra än i Ryssland 1917”. Från dessa utgångspunkter och ”med hänsyn till de konkreta betingelser, som är rådande för politiken och den sociala utvecklingen här i landet”, fortsatte han, ”har vi alltså kort och gott sagt anslutit oss till arbetarrörelsens efterkrigsprogram”. Men kommunisterna ville gå ännu ett steg längre, det vill säga utöver denna enhetsfront inom arbetarrörelsen. De ville ”vidga fronten till ett demokratiskt block, istället för det enpartisystem, som socialdemokraterna här i landet på sitt sätt praktiserar”. Detta är, sammanfattade Linderot,

ingenting annat än en svensk väg till socialismen. Den bygger på den svenska demokratin. Den vill dess fördjupning i fråga om ekonomin till en verklig demokrati, och denna väg bygger på en fredlig samhällsutveckling.⁷⁶

För att motverka den ideologiska villrådighet och politiska uppgivenhet som höll på att breda ut sig i delar partiet gjorde Hermansson en tydlig avgränsning mellan kommunismens fredliga väg mot socialismen och den socialdemokratiska reformismen. I en debattartikel inför 13:de kongressen 1946 slog han fast att varje övergång från kapitalism till socialism — även en fredlig sådan — alltid är en revolution.⁷⁷ ”Fredlig övergång till socialism liksom varje form av övergång till socialism förutsätter att arbetarklassen erövrar den politiska makten och skapar sin egen demokratiska stat. Den är alltså något helt annat än den reformistiska teorins ’långsamma inväxande’.”⁷⁸ Den reformistiska teorin, förtydligar han i ett annat sammanhang, ”förutsätter passivitet från arbetarklassens sida, en väg efter vilken man överhuvud taget icke kan nå socialismen. Fredlig övergång till socialism, i den mening vi fattar detta, förutsätter i stället ökad aktivitet från arbetarklassen”.⁷⁹ Till de medel som kan komma till användning i denna fredliga övergång räknar han således inte ’bara parlamentsbeslut på olika nivåer utan även ’fackligt inflytande, strejker, produktionskommittéer och så vidare.”⁸⁰

Det diskuterades och spekulerades mycket i partiet om kapitalets och reaktionens våldsbemägenhet. Det var en allmän uppfattning att möjligheten av en fredlig övergång ”är i väsentlig grad avhängig av motståndarens, av bourgeoisins handlingssätt”.⁸¹ Och det var också konsensus i partiet att den nya, gynnsammare situationen efter kriget präglades framför allt ”av Hitlertysklands nederlag och den socialistiska Sovjetunionens frammarsch till en ledande världsmakt”, vilket återverkar ”i försvagande riktning på den inhemska bourgeoisins krafter” och dess sammanhållning. Men nu, våren 1946, tvingades man redan konstatera: ”Vissa förändringar har emellertid också inträffat, som verkar i motsatt riktning. Främst bland dessa kan nämnas monopolkapitalets ökade ekonomiska styrka samt vissa tendenser i den internationella situationen under senaste månaderna, vilka återverkar här hemma.” Ändå synes enligt Hermansson en avvägning av dessa olika tendenser ”ge till resultat, att också i vårt land

⁷⁴ C. H. Hermansson, ”Kommunisternas ’återhållsamhet’”, *Vår Tid*, nr. 5 1945, s. 2.

⁷⁵ [C. H. Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 22.

⁷⁶ [C. H. Hermansson], ”Vår väg till socialismen”, *Vår Tid*, nr. 10/1946.

⁷⁷ C. H. Hermansson, ”Fredlig övergång eller väpnad kamp?”, *Ny Dag* 18/4 1946.

⁷⁸ [C. H. Hermansson], ”Vår väg till socialismen”, *Vår Tid*, nr. 10/1946.

⁷⁹ [C. H. Hermansson], *Material för föredrag över ämnet: Vår väg till socialismen*, SKP — För agitation och propaganda, Propagandaavdelningen, dec. 1946, s. 10.

⁸⁰ C. H. Hermansson, ”Fredlig övergång eller väpnad kamp?”, *Ny Dag* 18/4 1946.

⁸¹ [C. H. Hermansson], ”Vår väg till socialismen”, *Vår Tid*, nr. 10/1946.

uppstått möjligheten för en fredlig övergång till socialism”.⁸²

Men medan partidiskussionen mestadels på ett verbalt radikalt men förlamande och passiviserande sätt stirrade sig blind på bourgeoisens möjliga våldsbenägenhet och den borgerliga statens maktresurser och fantiserade om ett abstrakt-revolutionärt, ett *deus ex machina* maktövertagande, funderade delar av partiledningen främst Linderot, Lager och Hermansson — över konkreta egna steg som kunde vara ägnade att minimera denna motsidans benägenhet och möjlighet att använda sig av våldsamma kampmetoder. Enligt de senare kunde maktövertagandet endast ske genom successivt skapande av motmakt.

Skillnaden mellan de olika synsätten på det egna handlandets möjligheter och ramar inom det existerande borgerligt-kapitalistiska systemet hängde naturligtvis samman med de båda sidornas allmänna uppfattning av detta system. Här kan man upptäcka avgörande skillnader bakom till synes liknande uppfattningar.

Centralt i det sammanhanget var synen på den borgerliga staten. I partiets ”Grundsatser” hette det: ”Den *kapitalistiska* staten är ett organ för upprätthållande av borgarklassens ekonomiska och politiska herravälde.”⁸³ Det var brukligt i kommunistpartiet att karakterisera den borgerliga staten som en *kapitalistisk* stat. De praktisk-politiska konsekvenserna av en sådan karakterisering var att denna ”kapitalistiska” stat inte samtidigt kunde vara ett organ för att åstadkomma några nämnvärda förbättringar i arbetarklassens intressen. Rådet till arbetarna var då: ”Göre sig icke besvär!” eller som Set Persson uttryckte det: ”Vi får inte låta bluffa oss eller tillåta att arbetarmassorna bluffas.”⁸⁴

Hermansson och några andra inom partiledningen skilde däremot mellan den typ av relativt oinskränkt herravälde som kapitalet kan utöva på ekonomins område och den politiska makten i en borgerlig-parlamentarisk demokrati. Han karakteriserade visserligen denna borgerliga demokrati — på grund av fåtalets ekonomiska makt — med adjektiven ”kringskuren” och ”begränsad”; men ansåg ändå inte att statsmakten en uteslutande kapitalistisk makt. Hans viktiga slutsats var att det var möjligt att utöva statsmakten ”under inflytande eller kontrollen av de breda massorna”. Kommunisternas uppgift var inte bara att påvisa den borgerliga demokratins i många avseenden endast formella karaktär eller — som Knut Senander — att avslöja den som ren ”skendemokrati”⁸⁵; uppgiften var att ”energiskt” arbeta för dess ”vidareutveckling och fördjupande”.⁸⁶ Allt berodde på arbetarrörelsens aktivitet och kamp — även den fredliga vägens vara eller ickevara. Därför skrev Hermansson:

I den politik som arbetarrörelsen själv genomför ligger under nuvarande förhållanden en av de viktigaste garantierna för att en fredlig utveckling av revolutionen blir möjlig. Kan politisk enhet skapas inom arbetarrörelsen och kan arbetarrörelsen vinna mellanskikten i stad och på land för sin politik isoleras monopolkapitalet.⁸⁷

Men alla inom partiet var inte beredda att vika av från den väg bolsjevikernas revolutionära exempel visat och pröva en oviss fredlig ”svensk väg till socialismen”. Det skulle visa sig redan tydligt på SKP:s 13:de kongress som hölls i maj 1946 i Stockholms Konserthus och avslutades med en bankett för 500 personer i Gyllene salen i Stadshuset. Denna yttre form var ett ytterligare tecken på att kommunistpartiet hade blivit ett accepterat inslag i Sveriges politiska kultur, men det var just detta som var svårt att acceptera av en minoritet i partiledningen.

Partiordföranden Linderot lade på kongressen fram ett ”Demokratiskt handlingsprogram”, och

⁸² C. H. Hermansson, ”Fredlig övergång eller väpnad kamp?”, *Ny Dag* 18/ 4 1946.

⁸³ Cit. i *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 5 f. (min kursiv.).

⁸⁴ Set Persson, ”Det politiska läget och partiets uppgifter”, PS-sammanträdet 24-25 mars 1945.

⁸⁵ PS-sammanträdet 24-25/3 1945.

⁸⁶ C. H. Hermansson, ”Kommunisternas återhållsamhet”, *Vår Tid*, nr. 5 1945, s. 2.

⁸⁷ [C. H. Hermansson], ”Vår väg till socialismen”.

Hermansson presenterade i ett uppmärksammat tal ett ”Ekonomiskt handlingsprogram”. De båda programmen skulle förstås som en vidareutveckling och konkretisering av den tidigare propagerade fredliga och demokratiska vägen till socialism. Linderot påpekade att det med ”Arbetarrörelsens efterkrigsprogram” visserligen redan fanns ett gemensamt demokratiskt handlingsprogram för arbetarpartierna; men detta ”är dock i synnerlig grad ett arbetarrörelsens program”. Han betecknade det som en brist att intellektuella yrken, småföretagare och andra mellanskikt inte gavs några perspektiv i efterkrigsprogrammet. Han föreslog därför en utvidgning av programmet till ”en gemensam plattform för hela demokratin”, för att bland annat ta sig an en av de viktigaste uppgifterna, nämligen en ”demokratisering av hela statsapparaten” och en ”utrensning resp. omplacering av reaktionära ämbetsmän”. Han fortsatte:

Ett dylikt demokratiskt minimiprogram skulle skapa klarare linjer i den nu oklara inrikespolitiska situationen. Det skulle bli den vattendelare som behövs för att skilja demokrati och reaktion, den demokratiska strömmen skulle därigenom kunna ledas i rätt fåra, dess kraft skulle bli oöverberrömlig och den fredliga utvecklingens väg skulle kunna tryggas, vilket vore till stor lycka för hela vårt folk, inte minst för dess arbetarklass.

Som lämpligt forum för att med auktoritet bygga ut efterkrigsprogrammet till ett ”Demokratin handlingsprogram” föreslog han en vald kommission, ”paritetiskt sammansatt av LO, Socialdemokratiska arbetarpartiet och Kommunistiska partiet”. Med ett sådant program skulle sedan ”en gemensam hänvändelse göras till alla framstegsvänliga demokratiska krafter i vårt land att förena sig i ett demokratiskt block för genomförande av demokratin handlingsprogram”.⁸⁸

Hermansson konkretiserade det av Linderot föreslagna ”Demokratin handlingsprogram” på den ekonomiska politikens område. Han började sin redogörelse med att karakterisera ”den nuvarande svenska ekonomin som en statsmonopolistisk kapitalism, där monopolisterna har den dominerande makten och där statsapparaten ligger i bourgeoisieens händer”. Målet för partiet definierade han som en socialistisk ordning, ”där produktionsmedlen ligger under hela samhällets besittning och kontroll”. Skapandet av en sådan ordning ”förutsätter att arbetarklassen erövrat statsmakten”. Efter dessa konstateranden i marxist-leninistisk anda beträffande förutsättningar och mål, som hela partiet kunde instämma i, lämnade han konkreta förslag hur man skulle kunna nå fram från utgångspunkten till målet. Det var detta som medförde irritation på kongressen och i partiet.

Om partiet erkänner ”möjligheten av fredlig övergång till socialism”, klargjorde han för ombuden, då innebär det också ett accepterande av ”att mellan den anförda startpunkten och det anförda målet kan ligga en, längre eller kortare, period under vilken arbetarklassen erövrar ledningen i staten, men privat äganderätt fortfarande förekommer till viktiga produktionsmedel. Det är i denna period vi nu befinner oss”. För att leda utvecklingen framåt var det ”nödvändigt att samtidigt arbeta på två linjer”:

för det första att överföra statsmakten i arbetarklassens händer, att säkra nyckelpositionerna åt arbetarklassen och demokratisera statsapparaten; för det andra att utveckla den samhälleliga regleringen av ekonomin och göra formerna för denna reglering mera rationella, enklare, mindre byråkratiska. Det är denna andra uppgift som ur en synpunkt sett står som huvuduppgift i den ekonomiska politiken.

Vilka former bör väljas för den samhälleliga regleringen av ekonomin, frågade han, ”samhällelig kontroll” eller ”överförande av produktionsmedel i allmän ägo, varvid äganderätten kan utövas av stat, kommun eller producent- och konsumentkooperativa sammanslutningar”? Valet var enligt honom ingen princip- utan en lämplighetsfråga. ”I

⁸⁸ Sven Linderot, *Demokratin handlingsprogram. Tal på Sveriges kommunistiska partis XIII kongress 18 maj 1946*, Arbetarkultur 1946, s. 18 ff. [Ingår i [Sven Linderot efter 2:a världskriget 1946-55 – en artikelsamling](#)]

dagens konkreta svenska situation”, betonade han, ”kräver vi icke förstatligande som generell norm för den samhälleliga regleringen av ekonomin”.⁸⁹ Han föreslog istället som generell strategi ”en utvidgning av demokratin, en utvidgning av området för folkstyret, till hela ekonomins områden. Denna utvidgning av demokratin bör väsentligen ske genom ökat samhälleligt inflytande över det ekonomiska livet”. Men han glömde inte bort att påpeka att denna utvidgning av demokratin till ekonomins område förutsätter en samtidig och parallell demokratisering av statsapparaten.⁹⁰

Hittills hade den svenska arbetarrörelsens kamp i stort sett varit inriktad på en rättvisare fördelning. Men genom de förändrade styrkeförhållandena mellan klasserna har möjligheten öppnats för arbetarrörelsen att fullfölja denna strävan, det vill säga att förbättra de breda massornas levnadsstandard, också på ett annat sätt, ”nämligen genom insatser för en ökning och effektivisering av produktionen”. Detta var den ena huvuduppgiften för partiets ekonomiska politik. Den andra syftade till en ”utvidgning av det område i samhället som ligger under folkets kontroll och bestämmanderätt till att omfatta även det ekonomiska livet. Det är ett krav om utvidgning av demokratin”. Än så länge var det

de mäktiga finanskapitalisterna i spetsen för de stora bankerna och industribolagen som bestämmer över användningen av de produktiva resurserna i landet, bestämmer avvägningen mellan nutidsproduktion och framtidsproduktion, bestämmer om en viss verksamhet skall startas, om redan existerande produktion skall läggas ned eller fortsättas. Detta är ett system som folket icke längre godkänner.

De enskilda kapitalisternas eller kapitalistsammanslutningarnas jakt efter högsta möjliga profit på sitt kapital får icke längre vara bestämmande för produktionens storlek, inriktning och utveckling. De nödvändiga besluten i stort i dessa frågor bör fattas av hela folkets representanter, av riksdag och regering eller av dem utsedda organ, vilka i sin sammansättning självklart skall återspegla folkets sociala sammansättning.”⁹¹

En sådan utvidgning av demokratin till att omfatta även det ekonomiska livet, sammanfattade Hermansson denna andra huvuduppgift för partiets ekonomiska politik, ”förutsätter att de hittillsvarande härskarnas, monopolkapitalisternas, maktställning begränsas och brytes. Det innebär att man lägger grundvalen för en övergång till socialism i vårt land”.⁹²

Kongressombudens mottagande av denna konkretisering av den fredliga vägen till socialism var, som Linderot antydde i sina slutord, inte odelat positivt:

Den nya djärva och för vårt parti alldeles oprövade framgångslinje som kamrat Hermansson i sitt inledningsföredrag förelade kongressen var väl föga känd av kongressdeltagarna och har kanske kommit till dels något för plötsligt och detta torde väl vara förklaringen till att diskussionen härom inte kom att inta större plats. Vi kommer naturligtvis i detta fall som i andra söka att genom en kampanj i varje partiorganisation omedelbart efter kongressen klargöra vad vi eventuellt genom den bristande tiden inte hunnit klargöra på kongressen.⁹³

Några delegater befarade att partiet med detta program skulle fjärma sig från det gamla marxistiska målet att avskaffa den privata äganderätten till de viktigaste produktionsmedlen. Några hade till och med ”tolkat Hermansson så att vi skulle vilja uppge denna marxistiska ståndpunkt för att gå över till någon liberal ståndpunkt”⁹⁴ — en i kommunistiskt sammanhang ytterst allvarlig anklagelse.

Paradoxen — partiet som splittras och passiviserar i ”framgången”. Redan dagarna efter

⁸⁹ C. H. Hermansson, *Ekonomiskt handlingsprogram. Tal på Sveriges Kommunistiska Partis kongress den 18-21 maj 1946*, Arbetarkultur 1946, s. 7.

⁹⁰ Ibid., s. 17.

⁹¹ Ibid., s. 10.

⁹² Ibid.

⁹³ Sven Linderot (slutord), XIII kongressen 18-21 maj 1946, VPK A 1a:4.

⁹⁴ Ibid.

kommunistpartiets kongress 1946 informerades den socialdemokratiska partiledningen om ”spänningarna inom det kommunistiska partiet. Set Persson hade varit mycket uppriktigt mot Folke [Thunborg] och uttalat sej ganska fientligt mot Hagberg i Luleå. Pojkarna [Thunborg och Sven Andersson] trodde att kommunisterna skulle spricka på enhetstanken om de på allvar tog upp den”.⁹⁵ Var situationen i kommunistpartiet verkligen så tillspetsad som den blivande statsministern Tage Erlander här antecknade i sin dagbok?

Läget var faktiskt så allvarligt och detta främst därför att partiet inte bara — som så ofta förr och senare — var präglad av motsättningar inom ledningen. Det som förvärrade situationen var det redan tidigare uppmärksammade motståndet även i partibasen mot den uppifrån förordnade och där omstridda enhetslinjen. Och detta motstånd avtog inte med partiets uppenbara framgångar, tvärtom.

Meningsskiljaktigheter inom partiledningen hade redan kommit till uttryck i Set Perssons, Nils Holmbergs, Knut Senanders och andras kritiska hållning under och efter kongressen 1944 mot anslutningen till efterkrigsprogrammet. Även om Set Perssons opposition vid denna tidpunkt, som Fritjof Lager intygade, än så länge var ”av det lågmälda slaget” så kunde man ändå redan ”spåra en 'vänstervridning' som ett årtionde senare skulle föra honom fram till en brytning med partiet”.⁹⁶ I slutet av augusti 1945 noterade Lager i sin sporadiskt förda dagbok att det

inom AU varit rätt häftiga meningsutbyten i vissa taktiska frågor. Egendomligt nog har en viss gruppering kunnat iakttagas med blotta ögat. I syfte att skapa klarhet rullade Sven [Linderot] i måndags upp frågan om sammanhållningen inom AU på sammanträdet vi då hade. Den utluftningen som Sven sannolikt räknat med uteblev i stort sett. Men hur som helst kändes det bättre efteråt.⁹⁷

Men konflikten fanns kvar, och strax före kongressen 1946 tvingades Lager åter konstatera att

andan inom AU surnat till. Samma kväll jag kom hem från Prag var det AU-möte på vilket Sven höll inledning och Set — mot-inledning. Det rörde sig om taktikfrågor. Jag fick intrycket att Set talade för en grupp, i vilken han själv spelar första fiolen och Knut Senander och Gustav [Johansson] är lydiga och villiga andrastämmor. [...] Jag tror att det bildats en grupp kring Set på en principlös grundval. Till denna hör efter allt att döma Gösta [Kempe] på grund av oförstånd, Gustav på grund av naturlig böjelse för allt primitivt, Knut på grund av besvikelse och animositet mot Hilding [Hagberg] samt bekvämlighet — konservatism — samt Hj. Werner på grund av bristande skolning. Denna grupp har mycket starkt inflytande över riksdagsgruppen vars politiska kvalitétéjust inte imponerar.⁹⁸

Åter ett år senare tycktes norrlänningen Helmer Persson ha tröttnat på denna oenighet ”av gammalt datum” inom AU. Han ställde den retoriska frågan: ”hur länge skall tolereras att AU är oenigt” och svarade: ”De som inte är överens med partilinjen får betacka sig för att vara med i AU”.⁹⁹

Det paradoxala i partiets situation framgår av partisekreteraren Gunnar Öhmans rapport på kongressen 1946. Antalet medlemmar hade stigit från 11 000 medlemmar 1940 till 21 000 vid kongressen 1944 och var nu ”uppe i den aktningvärda siffran av 48 000 medlemmar”. Tillströmningen fortsatte så ”att vi inom kort tid har inröstat den 50 000:de kommunisten i partiets led”. Under samma period lyckades partiet nästan fyrdubbla sin väljarkår, från 100 000 röster 1940 till över 370 000 år 1946.

Men dessa positiva siffror var bara den ena, den ljusa och glädjande sidan av den bild som

⁹⁵ Tage Erlander, *Dagböcker 1945-1949*, s. 109.

⁹⁶ Fritjof Lager, ”Set Persson”, manuskript, Fritjof Lagers personarkiv, vol. 7.

⁹⁷ Fritjof Lagers anteckningsbok, 28/8 1945, Fritjof Lagers personarkiv, vol. 23.

⁹⁸ *Ibid.*, 7/5 1946.

⁹⁹ Se PS-sammanträdet 30/5-1/6 1947, VPK A 2:4.

Öhman tvingades teckna. Trots dessa uppenbara framsteg hade partiledningen ”ännu inte lyckats övertyga alla medlemmar om partilinjen hållbarhet. Därom vittnar den kongressdiskussion som genomförts”. Därom vittnade även rapporterna från distrikten till partiledningen: ”Nästan alla kommuniststyrelser meddelar att några kamrater inte varit övertygade om att den väg som partiet följer är den riktiga.” De fanns de som ”hävdar att taktiken är felaktig, att partiet inte framträder tillräckligt skarpt, att vi inte markerar vår självständighet” och så vidare.

Som alltid i liknande situationer, när partiets medlemmar inte agerade så som de enligt ledningens förväntningar och den marxist-leninistiska dogmatiken borde ha gjort för att fylla sin ”historiska uppgift”, rekommenderades det ideologiska skolningsarbetet som främsta botemedel. Men, som Öhman framhävde, var den aktuella situationen ändå speciell: ”Om skolningsarbetet och kaderutbildningen tidigare varit betydelsefulla frågor så är de i dagens läge problem av avgörande betydelse för hela vårt partis framtid.” Som Öhman betonade hade den ”väldiga medlemstillströmning, som vi haft under de senaste åren, [...] medfört att vi fått en praktiskt taget ny medlemskader, ett praktiskt taget nytt parti”. Över 80 procent av medlemmarna i 1946 års parti hade inträtt under de senaste fyra åren. Många av dem torde ha sökt sig till kommunistpartiet därför att det inte bara och inte främst opponerade mot samlingsregeringens profascistiska ”anpassnings” eller ”eftergiftspolitik” utan framför allt mot den politiska och fackliga socialdemokratins prokapitalistiska kris- och lönepolitik. De mötte i partiet den lilla skara ”oböjliga” som troget stannat kvar i partiet trots den tidigare beskrivna antikommunistiska hysterin och trakasserierna från den socialdemokratiska arbetarrörelsens sida. Det är med andra ord inte svårt att förstå det motstånd som partiledningen mötte i omsättningen av enhetsfrontspolitiken.¹⁰⁰

Dessa svårigheter bekräftades också i debatten på 1946 års kongress. Erik Nordberg rapporterade till exempel från Värmland att det rädde ”allt för stor oklarhet och osäkerhet [—] ute i partiet beträffande vår enhetspolitik. Denna osäkerhet kommer inte så mycket till uttryck i öppen kamp mot enhetstaktiken som i passivitet”. I den viktiga symbolfrågan – det gemensamma förstamajfirandet med socialdemokraterna – måste han ”konstatera att vi inte har partikamraternas stora flertal med oss”.¹⁰¹

Ännu allvarligare var att kritiken också växte i de båda viktiga storstadsdistrikten Stockholm och Göteborg.¹⁰² I båda städerna krävdes ett självständigare uppträdande och en profilering av det egna partiet genom en tydligare avgränsning från socialdemokratien. Göteborgarna rekommenderade en fortsättning av ”den process, som börjades under krigsåren med stora skaror arbetare i rörelse från socialdemokratien till kommunisterna”. Det var då partiet hade ”fört en hård kamp mot denna politik, och i huvudsak byggt ut sitt massinflytande just härpå, framför allt på vår linje i den ekonomiska och lönepolitiken”.¹⁰³

På ett partistyresemöte i mitten av 1947 attackerade Hagberg i skarpa ord ledande kamrater i Göteborg som tillät sabotage mot partiledningens enhetsfrontslinje:

Det bör fastslås att om AU spikar en linje så är det de enskilda partistyreseledamöternas sak att gå in för denna linje. Vi måste få fram ett förtroendefullt samarbete inom partistyrelsen. Det har framförts att medlemmar av denna är strebrar och människor som vill försöka föra partiet till socialdemokratien. Något är sjukt. Bara detta att man pratar om fredliga övergångens omöjlighet, att vi måste ha en ny linje och så vidare tyder härpå.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Gunnar Öhman, *Kommunistiska Partiets uppgift*, Arbetarkultur 1946.

¹⁰¹ XIII kongressen 18-21 maj 1946, VPK A 1a:4.

¹⁰² Se cirkulärsvaren, AU 11/4 1946, VPK A 3:3.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ PS-sammanträdet 30/5-1/7 1947, VPK A 2:4.

Kommunismens och antikommunismens dialektik

Ett individuellt öde som illustration

Efter det framgångsrika riksdagsvalet 1944 var det inte längre möjligt att utestänga kommunistpartiet från den vanliga parlamentarisk-demokratiska ordningen. Kommunisterna begärde sin självklara och rättmätiga representation i politiskt tillsatta utskott, utredningar, kommittéer och delegationer. Så blev till exempel Hilding Hagberg ledamot av 1945 års försvarskommitté. ”Naturligtvis”, mindes han, ”var det en något omskakande upplevelse att efter fem år av fiendtligheter och trakasserier hamna i ett sådant politiskt blidväder. Men jag var inte hämndlysten utan tog rehabiliteringen som ett bevis på att vi haft rätt”.¹⁰⁵ Hagberg var väl lite för blåögd när han äntligen fick in en fot i maktens dörr. Helt och fullt rehabiliterade ansågs kommunisterna nämligen inte vara i maktens korridorer. Precis ett år efter krigsslutet föredrog Sven Grafström utrikespolitisk översikt för försvarskommittén. Han antecknade efteråt i sin dagbok: ”Med tanke på kommunisten fick man lov att hålla tungan rätt i mund, när man utlade texten om maktbalansen i dagens förvirrade värld.”¹⁰⁶

Våren 1944 tillsatte samlingsregeringen Kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering, i folkmun kallad för ”Myrdalskommissionen”.¹⁰⁷ Den bestod av 21 representanter för näringslivet, fackföreningarna och samlingsregeringens samtliga partier. Efter höstens val gick Sven Linderot till Per Albin Hansson och begärde att även kommunisterna skulle få en representant med i kommissionen. Hansson tillbakavisade dock begäran med motiveringen att kommissionen redan hade kommit för långt i sitt arbete för att kunna ta in en ny ledamot. ”Det var en liten besvikelse också för mig personligen”, erkänner C. H. Hermansson i sina *Minnen*, eftersom det var han ”som var den påtänkte representanten”.¹⁰⁸ Han fick den gången nöja sig med att skriva en serie kritiska artiklar om kommissionens arbete för *Ny Dag*.¹⁰⁹

Men ett år senare blev Hermansson partiets representant i den av finansminister Wigforss tillsatta delegation som diskuterade principerna för statsbudgetens balansering. Där satt Hermansson vid förhandlingsbordet med bland andra SAF:s ordförande Gustaf Söderlund, folkpartiledaren Bertil Ohlin och Dag Hammarskjöld, då statssekreterare i finansdepartementet. Det dokument som diskussionerna resulterade i godkändes av alla. ”Det vittnar”, kommenterade Hermansson senare, ”om den starka radikaliseringsdebatt-”klimatet som rådde under de första efterkrigsåren”.¹¹⁰

Han blev också kommunistpartiets representant i 1945 års statsskatteberedning som tillsattes på senhösten det året. Till skillnad från budgetdelegationen, där Wigforss visserligen formellt var ordförande men lät Hammarskjöld leda det faktiska arbetet, höll han skatteberedningen ”hårt i tömmarna och hade från början en mycket klar uppfattning om vad arbetet borde resultera i”.¹¹¹ Hermansson lyckades nå en överenskommelse med socialdemokraterna som gällde alla punkter i skattereformen utom en, nämligen engångsskatten på stora förmögenheter. Med viss stolthet kunde han karakterisera denna överenskommelse som ”det första praktiska enhetsdokumentet”.¹¹² I november 1946 avslutade statsskatteberedningen sitt arbete. Dess förslag, som innebar skärpt företags-, förmögenhets- och kvarlåtenskapsskatt, stöddes av

¹⁰⁵ Hagberg 1995, s. 113.

¹⁰⁶ Grafström, Sven, *Anteckningar 1938-1944*, Stockholm 1989, s. 749.

¹⁰⁷ Se Örjan Appelqvist, *Bruten brygga. Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik 1943-1947*, Santérus 2000, s. 117 ff.

¹⁰⁸ Hermansson CH, *Minnen*, 1993, s. 140.

¹⁰⁹ Lancet, ”Planeringskommissionen (Efterkrigsplaneringen I.)”, *Ny Dag* 9/5 1945; Lancet, ”Pengar, priser och löner (Efterkrigsplaneringen II.)”, *Ny Dag* 11/5 1945; Lancet, ”Produktion på lager (Efterkrigsplaneringen III.)”, *Ny Dag* 14/5 1945.

¹¹⁰ Hermansson 1993, s. 141.

¹¹¹ *Ibid.*, s. 142.

¹¹² Se Hermanssons inlägg på PS 30 maj – 1 juni 1947.

socialdemokratin och — med det nämnda undantaget — av kommunisterna. LO stod närmast kommunisternas linje.¹¹³

Skattefrågan utlöste, som Nils Evander skriver, ”en väldig politisk debatt, en av de största och intensivaste som förekommit i Sverige under efterkrigstiden. I ett halvår dominerade skattefrågan tidningarnas ledarsidor”. Debatten präglades av det ”ovanligt starka inslaget av personliga angrepp”, riktade främst mot finansminister Wigfors.¹¹⁴

Med de nya skatteförslagen hade den samlade vänstern tydligen klivit över den borgerliga toleransens kriticirkel som Marx talat om i det tidigare citerade förordet till *Kapitalet*. Det som gjorde övertrampet speciellt alarmerande för borgerligheten var just att vänstern för första gången lyckades gå samman. Det var det som gjorde att det kapitalistiska ”privatintressets furier”¹¹⁵ släpptes löst. Med det uppblossande kalla kriget i ryggen blåste den parlamentariska och utomparlamentariska borgerligheten i Sverige till en avgörande attack. Högern och folkpartiet orienterade mot konfrontation och avböjde förhandlingsinviterna från regeringens sida. Dagens Nyheter kommenterade i alarmistiska ordalag ”de drastiska skatteförslagen”, som karakteriserades som det senaste exempel på socialdemokraternas projekt som går ut på ”att på olika vägar uppnå rent socialistiska mål”. DN varnade: ”Skulle oppositionspartierna inte ta upp striden med allvar och kraft just på detta stadium, så kunde de lika gott lägga upp helt och hållet.”¹¹⁶ Uppmaningen hörsammades: hela borgerligheten samlade sina krafter till en gigantisk ansträngning för att sätta sig till motvärn mot det skatteförslag som Svea hovrätt betecknat som ”konfiskation”.¹¹⁷

Redan sommaren 1945 hade Hermansson i artikeln ”Kapitalistisk propagandaoffensiv” registrerat att kapitalisterna i alla länder, ”oroade av arbetarklassens frammarsch”, söker ”konsolidera sina styrkor och gå till motoffensiv-. För att hejda den vidare utvecklingen till demokrati inom alla områden av samhällslivet rustar de till en sista hård kamp”. Han konstaterade att bourgeoisie övergått till en ”mera aktivt inriktad propaganda, som går in i närkamp med motståndaren, en mera medvetet driven och centraliserad propaganda”. I olika länder hade startats ”kapitalistiska propagandainstitut med svällande fonder i kassaskåpen”. I Sverige hade ”liknande organisationer bildats, som redan hunnit framträda med en intensiv propaganda. Början skedde med en annonskampanj i hela den svenska pressen” som propagenderade för ”ett program för efterkrigstidens politik som undertecknats av ordförandena i de bägge amerikanska fackförbunden CIO och AFL”. Dessa personer, påpekade Hermansson, ”troddes vara användbara som vittnen i de svenska storkapitalisternas propaganda mot kraven på en fullständigare demokrati”. Det avslöjades snart att bakom denna dyra och anonyma annonskampanj stod ett institut med det oskyldiga namnet ”Byrån för ekonomisk information”. Denna byrå ”finansieras ur en 'Näringslivets fond' till vilken olika kapitalistiska företag och organisationer satsat medel”. Som styrelsen för fonden fungerade ett tiotal kända kapitalister med ”lönestoppsdirektören Söderlund” i spetsen. Det uppges att ”till fonden redan ha insamlats 14 miljoner kr”. Hermansson nämner också en annan institution med liknande syfte: ”Näringslivets information”, vars verksamhet också ”finansieras med bidrag från storfinansen”.¹¹⁸ Men det som Hermansson vid denna tidpunkt och med de fakta som läckt ut kunde informera om utgjorde endast en blygsam början eller toppen på ett utomparlamentariskt propagandistiskt isberg som hjälpte till att kyla ned det politiska klimatet i Sverige till det internationella kalla krigets normala temperaturer.

¹¹³ Nils Evander, *Svensk skattepolitik 1945-1970*. En studie i partiers och organisationers funktioner, Stockholm 1972, s. 45.

¹¹⁴ *Ibid.*, s. 37.

¹¹⁵ Karl Marx: *Kapitalet. Första boken*, Arkiv-Zenit 1981, s. 5.

¹¹⁶ ”När P. A. Hansson bildade sin andra regering”, *Dagens Nyheter* 3/1 1947.

¹¹⁷ Se Niclas Stenlås, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*, Arkiv avhandlingsserie 48, 1998, s. 147.

¹¹⁸ Hermansson, ”Kapitalistisk propagandaoffensiv”, *Vår Tid* nr 7/1945.

I januari 1947 bildade kapitalets ”inre krets” en stiftelse med namnet Garantistiftelsen 1946 u.p.a. Den hade, som Niclas Stenlås skriver, skapats som ”en direkt reaktion mot skatteberedningens förslag och den var tänkt att bli så stor att dess resurser skulle spela en verkligt avgörande roll i svensk politik. [...] Stiftelsen byggde på föreställningen att det nu för den inre kretsen gällde att samla hela den ekonomiska eliten till en gigantisk kraftansträngning för att sätta sig till motvärn mot skattehotet”.¹¹⁹ Enligt stiftelsens egna intentioner skulle den ”med tillåtna till buds stående medel och på alla fronter arbeta för att landet skall få behålla ett under gynnsamma betingelser arbetande fritt enskilt näringsliv”.¹²⁰ Man ansåg ”att verkligt genomgripande åtgärder är av nöden, om det alltmer påtagliga hotet mot det fria näringslivets existens skall kunna avvärjas”.¹²¹

Den redan i annat sammanhang nämnde Överbefälhavaren Helge Jung, som hade goda kontakter med den ekonomiska eliten, föreslog sin generalstabschef och tidigare medkämpe i den profascistiska militära juntan Carl August Ehrensvärd som möjlig kandidat till posten som politisk ledare för stiftelsen. Ehrensvärd fick också ett direkt anbud vid ett möte där alla de olika aspekterna av den inre kretsens politiska aktiviteter var representerade: Söderlund som ordförande i Näringslivets fond och Ernst Wehtje som dess huvudman; den senare var samtidigt, tillsammans med Elof Ericsson, representant för Garantistiftelsen; Ivar Anderson och Ericsson representerade Libertas, en stiftelse som under perioden 1942-50 slussade över minst 16 miljoner kronor från näringslivet till borgerliga tidningar¹²²; partipolitiskt representerade Anderson och Wehtje högerpartiet och Åtvidabergskoncernens vd Ericsson var ledamot av folkpartiets verkställande utskott. Denna församling lyckades emellertid inte övertyga generalstabschefen att överta kommandot i näringslivets propagandastab. Ehrensvärd tackade nej.¹²³

Stiftelsens initiativtagare förmådde däremot övertala den övriga ekonomiska eliten att satsa åtta till tio procent av företagens genomsnittliga taxerade inkomst 1943-45 — det vill säga delar av de profiler som svenskt näringsliv inhöstat genom sina omfattande krigsaffärer med Nazityskland — på opinionsbildning mot vänstern och till stöd för höger- och folkpartiet. De båda partierna fick miljontals kronor av dessa krigsprofiter för att rädda ”det fria näringslivet” och för att förhindra att kommunistpartiet fortsatte att uppfattas och accepteras som en självklar del av Sveriges demokratiska kultur och för att samtidigt förändra de inre politiska styrkeförhållandena i arbetarrörelsen som helhet åt det reformistiska hållet. Så utbetalades bland annat 5 miljoner kronor ur stiftelsens medel till högerpartiet ”för att bestrida deras utgifter i samband med valen 1948”.¹²⁴ Folkpartiet kom överens med stiftelsen om att pengarna till partiet skulle utbetalas direkt från de enskilda företagen, exempelvis 1,5 miljoner kronor från Redareföreningen, som under kriget ombesörjde den strategiskt viktiga svenska exporten till den tyska krigsmakten — till och med utöver de kontraktsliga förpliktelserna.¹²⁵ Krigsförhållandena gjorde att rederiernas vinster exploderade. I en artikel med rubriken ”1942 års profiler” hade Hermansson i mitten av maj 1943 konstaterat att de ”börsnoterade rederibolagens vinster låg i fjol 27 miljoner kronor högre än före kriget, vilket innebär en vinstökning med inte mindre än 408 procent”.¹²⁶

SKF, som under kriget nästan tiodubblat sina inkomster från leveranserna av kullager till den tyska krigsindustrin,¹²⁷ betalade också direkt till partierna, hälften till högern och hälften till

¹¹⁹ Stenlås 1998, s. 149.

¹²⁰ Ibid., s. 163.

¹²¹ Cit. i ibid., s. 151.

¹²² Se ibid., s. 121.

¹²³ Ibid., s. 166 ff.

¹²⁴ Ibid., s. 172.

¹²⁵ Se Klaus Witmann, *Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933-1945*, München 1978, s. 396.

¹²⁶ Lancet, ”1942 års profiler. III. Kriget gav storrederierna 408 procents vinst”, i *Ny Dag* 17/5 1943.

¹²⁷ Aalders & Wiebes 1989, s. 117.

folkpartiet.¹²⁸ Dessa pengar var endast en liten del i kapitalets och den politiska borgerlighetens kampanjer mot kommunisterna och den socialdemokratiska vänstern sedan hösten 1946.¹²⁹

Ernst Wigforss upplevde ”tiden från årsskiftet 1946/47 till och med hösten 1948” som ”ovädersår”, det var ”storm för partiet i det politiska, stormigt för mig personligen”.¹³⁰ På sätt och vis stod han och vänsterfalangen inom socialdemokratin — åtminstone indirekt — i stormens centrum, en storm som även i Sverige blåste upp ordentligt efter proklamationen av Trumandoktrinen.

Sven Grafström, som redan tidigt engagerat sig som proamerikansk kalla-krigs-ideolog, välkomnade Trumans beryktade tal den 12 mars 1947 som ”något av det viktigaste som skett inom världspolitiken sedan kriget slutade”. Tre dagar efter denna hoppingivande signal träffade Grafström folkpartiledaren Bertil Ohlin hos amerikanske legationssekreteraren Higgs. ”Jag sa till honom”, noterade han i sin dagbok, ”att jag fann Erlanders brist på boskillnad mellan socialdemokrater och kommunister vara det mest skrämmande i dagens betryckta läge. Över huvud klagade jag på oppositionens svaghet, när det gällde att angripa kommunismen”. Men Grafström gjorde klart att angreppet måste riktas inte bara mot kommunisterna utan lika mycket mot vänsterfalangen i socialdemokratin och speciellt mot de båda borgerliga hatobjekten Wigforss¹³¹ och Gunnar Myrdal:

Det bästa sättet att angripa Wigforss och Myrdal vore att attackera regeringen för oklara signaler ifråga om kommunisterna. Intet är enklare än att finna angreppspunkter ifråga om hemmakommunisterna [...]. Sätt den personliga frihet främst på ditt liberala program och kör med det, använd patos, ironi och fakta i denna strid, som nu är betydelsefullare än allt annat, sade jag honom. Han förklarade, att han på onsdag komme att angripa Erlander i riksdagen ifråga om de oklara signalerna vis å vis kommunisterna. Sannerligen inte en dag för tidigt!¹³²

Borgerlighetens allsidiga propagandaoffensiv kan sägas varit framgångsrik. På samma partistyrrelsemöte där Hermansson berömde skatteuppgörelsen som ”det första praktiska enhetsdokumentet” antogs den 1 juni 1947 enhälligt en politisk resolution, i vilken det konstaterades att den socialdemokratiska regeringen drivits till reträtt av de ”borgerliga partiernas stormangrepp mot arbetarpartiernas skattereform”. Denna ”reträtt för reaktionen uttrycktes även i önskingarna om 'politisk avspänning', vilka vunnit bifall i viss borgerlig press, och som återspeglas i pressdebatten om möjligheterna för en koalitionsregering med ett eller flera borgerliga partier”. Vissa ledande socialdemokraters ”välvilliga inställning till samling åt höger” måste enligt kommunistiska partistyrelsen

beträktas som förberedelse till flykt från det väsentliga i arbetarrörelsens efterkrigsprogram. Samma karaktär har den socialdemokratiska partiledningens skärpta offensiv mot kommunisterna, ty liksom efterkrigsprogrammets genomförande kräver enhet inom arbetarrörelsen, kräver ett uppgivande av detsamma från regeringens sida att splittringen bland arbetarna fördjupas. *Detta är orsaken till att den socialdemokratiska ledningen till inhemskt bruk använder samma paroll som världsreaktionen om kamp mot kommunismen, vilken i verkligheten måste bli en kamp mot den demokratiska utvecklingen.*¹³³

Denna ”flykt från efterkrigsprogrammet” under den samlade borgerlighetens tryck kunde självklart inte ske smärtfritt utan skapade motsättningar inom socialdemokratin och även i den socialdemokratiska regeringen. I början av januari 1948 noterar Erlander i sin dagbok:

¹²⁸ Se Stenlås 1998, s. 173.

¹²⁹ Se *ibid.*, kap. 7.

¹³⁰ Ernst Wigforss, *Minnen III: 1932-1949*, Stockholm 1954, s. 347/323.

¹³¹ Tage Erlander refererar i sina dagböcker (1945-1949, s. 198) följande uttalande från Marcus Wallenberg: denne ansåg kommunisterna i Sverige inte vara ”så farliga men att en stark falang inom socialdemokratin med Wigforss i spetsen var kommunister”.

¹³² Grafström 1989, s. 796.

¹³³ Resolution, antagen av SKP:s partistyrrelse 1 juni 1947 (understrykningen i originalet).

”Spänningarna inom regeringen har nu kommit in i ett farligt läge” och ”Det bästa vore självfallet att låta Möller bilda en ny regering”.¹³⁴

Mot den bakgrunden kom Pragkuppen några veckor senare för socialdemokratins dominerande skikt säkert inte olägligt. Den hysteri som den utlöste skapade eller — rättare — fullbordade nya motsatsställningar: de tidigare bestämmande socialekonomiska frågorna med det övergripande motsatsförhållandet kapital — arbete som politiskt skiljande gränslinje., trängdes nu tillbaka av kalla krigets nya dikotomi mellan västlig demokrati och frihet och östligt slaveri och diktatur. Per Nyström, en nära medarbetare till Gustav Möller, mindes hur de starka stämningar ”för ett nytt och tryggare samhälle, för välfärdssamhället”, som under kriget vuxit fram över hela världen och som utgjorde ”den vågkam” på vilken även svenska reform-ister som Gustav Möller kunde rida på, höll på att ebba ut: ”Med kalla kriget förändrades allt detta.”¹³⁵ De grundläggande kapitalistiska ägande- och maktstrukturerna bevarades intakta, men vägen öppnade sig för den ovan beskrivna fordistiska kompromissen.

Även om det stormade kraftigt politiskt kring Wigforss och andra socialdemokrater så fick ändå kommunister som Hermansson ta emot mycket värre stötar. Medan Wigforss eget parti började böja sig för den anti-”kommunistiska” stormen fick han stöd av kommunister och speciellt av Hermansson. Denne åkte land och rike runt, höll många politiska möten och deltog i debatter om skattereformen. ”Man kan säga”, skriver han i sina *Minnen*, ”att denna mötesverksamhet innebar min debut i den egentliga rikspolitiken”. Han deltog bland annat i en stor radiosänd skattedebatt i Stockholms konserthus i april 1947, ”där Wigforss efteråt tackade mig för god hjälp”.¹³⁶

Denna gemensamma politiska front eller — rättare sagt — uppkomsten av en sådan gemensam front bekämpades inte bara med politiska och propagandistiska medel. De *politiska* anti-”kommunistiska” kampanjerna riktade sig mot både kommunister och vänstersocialdemokrater som Wigforss. Men i den politiskt motiverade kampen mot kommunisterna använde man sig även av icke-politiska, beprövade metoder.

Måndagen den 17 november 1947 lämnade Hermansson lägenheten i kollektivhuset på Wennerbergsgatan 6 i Fredhäll och promenerade den vanliga vägen mot sin arbetsplats, kommunistiska particentralen på Kungsgatan 84. Men denna morgon fortsatte han mot Centralen. Han tog tåget till Linköping, kanske för att hålla ett av sina många informationsmöten om skattereformen. Vad han inte visste och som vid denna tid möjligtvis ännu hade överstigit hans föreställningsförmåga var att han hade en okänd följeslagare på tåget. I säkerhetspolisens persondossier P 3947 kan man läsa följeslagarens rapport över Hermanssons aktiviteter i Linköping: han hade sammanträffat ”med representant för därvarande kommunistiska arbetarkommun”.¹³⁷ På statspolisen i Stockholm var man under två veckors tid osäker på om identiteten av den person man observerat under resan till och vistelsen i Linköping. Därför fick Hermansson fram till den 6 december den provisoriska beteckningen ”Linköpingsmannen”. Efterforskningarna skulle dock avslöja att det var en gammal bekant som följde efter Hermansson, i varje fall för den kommissarie som redan varit med om att i samarbete med Gestapo förfölja Hermansson under andra världskriget och som vi tidigare redan lärt känna: Erik Lönn. I det nystartade kalla kriget kunde man tydligen inte undvara den erfarenhet och de kunskaper som Lönn ackumulerat under lång och trogen tjänst i det nyss avslutade antikommunistiska korståget vid Nazitysklands sida. Han skulle därför snart återfå en ledande funktion som chef för rotel III D inom statspolisens Stockholmsavdelning med den

¹³⁴ Erlander, *Dagböcker 1945-1949*, s. 209.

¹³⁵ Forser, Tomas, *Jag har speglat århundradet* – en bok om Per Nyström historikern, publicisten, ämbetsmannen, 1996, s. 336.

¹³⁶ Hermansson 1993, s. 144.

¹³⁷ PM angående 'Linköpingsmannen', Säkerhetspolisens arkiv, persondossier C. H. Hermansson, P 3947.

speciella uppgiften att leda utredningarna om kommunismen.¹³⁸

”Blixtsnabb arrestering av de ledande kommunistiska intellektuella och transport till ett slutet arbetsläger”, denna erfarenhetsbaserade rekommendation hade Gestapos utsända i Stockholm exakt sex år tidigare vidarebefordrat till Erik Lönn och de andra svenska kollegerna på Munkbrogatan.¹³⁹ Det var just en av dessa höstdagar 1941 som den intellektuelle Hermansson hade begärt inträde i kommunistpartiet, ett — minst sagt — icke-opportunistiskt val. Det var ju då, påpekar han i sina *Minnen*, ”inte precis det kommunistiska partiet man borde välja om det var karriär man eftertraktade”.¹⁴⁰ I det fascistiska Reichssicherheitshauptamts arkiv i Berlin kan man hitta en svart lista över svenska antifascister som DN-journalisten Mert Kubu kommenterat så här: ”Man behöver inte ha någon större fantasi för att begripa vad som hade hänt med de närmare 600 svenskarna vid en nazitysk ockupation under andra världskriget. De hade blivit förda till koncentrationsläger, vissa hade blivit skjutna direkt.”¹⁴¹ Bland de svartlistade nämns även ”Hermansson, C.H. redaktör för den svenska kommunistiska stödorganisationen Clartés månadstidskrift. *Kommunist*. (1942)”.¹⁴² I början av december 1941 rapporterade tyska ambassaden i Stockholm under rubriken ”Antitysk propaganda i Sverige” om månadstidskriften *Kulturfront*. Hermansson omnämns som tidskriftens ansvarige utgivare, och som bilaga skickades *Kulturfronts* första tre nummer. I innehållsförteckningen till första numret är Hermanssons artikel ”Tysklands grepp om Sverige” understruken.¹⁴³

Man kan förmoda att den tyska hemliga polisens svenska samarbetspartners i SÄK hade sina allestädes närvarande spionögon även på denne Hermansson, som ju i den antifascistiska tidskriften *Kulturfront* helt öppet skyltade som dess redaktör — eller? En forskare som går igenom materialet i SÄK:s arkiv, som dess efterföljare, Säpo, på 60-talet lämnat till Riksarkivet, måste konstatera att man — av någon oförståelig anledning — tycks ha missat att observera Hermansson. Där finns ett ”kortregister över personer för vilka förordnats post-, telefon- eller telegramkontroll”. Letar man efter ”Hermansson, Carl-Henrik” i lådan ”Heggt. — J” så hittar man visserligen kort på åtta personer med namnet Hermansson men inte Carl-Henrik, den mest namnkunnige bland dem.¹⁴⁴ I Sandlerkommissionens arkiv kan man hitta en ”Förteckning å av övervakningschefen eller bitr. övervakningschefen i fjärde övervakningsområdet meddelade förordnanden om individuell kontroll 25/10 1939 — 31/12 1944”. Inte heller där tycks man ha brytt sig om C. H. Hermansson, fast man avlyssnat telefonen och/eller läst breven hos hans närmaste vänner Anders och Jan Ek, Mats Lindell, hans hustrus kusin Sara och så vidare.¹⁴⁵ Kanske kan följande episod kasta ljus över detta ”mysterium” och hjälpa att förklara denna ”lucka” i övervakningssystemet. När den tidigare vänstersocialdemokraten Hjalmar Mehr efter kriget utnämndes till biträdande sekreterare åt Sandlerkommissionen gick han till säkerhetspolisens arkiv för att se om han själv fanns bland de övervakade. Han sökte sitt namn i det ovan nämnda kortregistret. Hans — relativt okända — namn fanns naturligtvis med. Sedan slog han upp namnen på kommissionens mer namn-

¹³⁸ Se Finska skyddspolisens arkiv, 97/R/61, Protokoll fört vid sammankomsten den 7 och 8 november 1960. Ränderna gick aldrig ur. Lönn, som en gång tillsammans med den fascistiska Gestapo jagat frivilliga på den folkvalda regeringens sida i det spanska inbördeskriget, underströk några decennier senare på ett ”nordiskt kommissariemöte” i Helsingfors ”att flera av Spanien-fararna ännu inte är så gamla att det inte skulle kunna ha ett visst värde att åter underkasta dem övervakning”. Se *ibid.*, Protokoll fört vid nordiskt kommissariemöte i Helsingfors den 21-22 nov. 1961.

¹³⁹ Bundesarchiv-Berlin, R 58/701, PM ”Verbot der KP Schwedens”, Berlin, 15/11 1941.

¹⁴⁰ Carl-Henrik Hermansson, *C H Minnen*, Smedjebacken 1993, s. 99.

¹⁴¹ Kubu, Mert, *Gustav Möllers hemliga polis. En bok om spionaget i Sverige under andra världskriget*, Halmstad 1971, s. 200.

¹⁴² Bundesarchiv-Berlin, R 58/444; se även R 901/58406, Stockholm, 12/3 1941.

¹⁴³ BArch, R 901/58406, Stockholm, 3/12 1941.

¹⁴⁴ SÄK, Di, B:4.

¹⁴⁵ Parlamentariska undersökningskommissionen ang. flyktingsärenden och säkerhetstjänst, Kommittéarkiv YK 984, F 1:12 (Ra).

kunniga ledamöter, som till exempel antifascisten Georg Branting. Det fanns inga registerkort på någon av dem. De var — precis som i Hermanssons fall — helt enkelt bortplockade.¹⁴⁶

Hermansson var naturligtvis övervakad. I stället för att överlämna SÄK:s persondossier över Hermansson med det övriga materialet till Riksarkivet, behöll de dossieren och förde det vidare under samma nummerrubrik: P3947. Av det lilla, skandalöst gallrade material som han själv och jag, som hans biograf, fått se framgår att han och hustrun Märta var övervakade åtminstone sedan våren 1941. Erik Lönn och hans kolleger hade redan uppmärksammat att Hermansson sommaren 1939 tillsammans med socialdemokraten Lennart Björk ”författat en art. i *Clarté*”. Eftersom de läste breven från alla registrerade kommunister antecknade de också att ”HERMANSSON (C.H.) Carl-Henrik... Garvaregatan 7” är ”nämnt i brev från Takman, Johan Oliver till *Andersson*, Hugo, Säfte”. De hade sina spanare också på all slags misstänkta möten, såväl offentliga som interna, och kunde till exempel rapportera från

Mötet Stockholms komm ungdomsdistrikts studiecirkel. Den 6 maj [1942] och började kl 20.00 slutade 23.00 ABF stockholmssalen.

Diskussionsmötets ämne var Socialdemokraternas ideologi.

Inledare var red Hermansson från *Clarté* Han tog Carl Fredriks-sons nyutkomna bok ”Socialismen i det svenska folkhemmet” som grund för sitt inlägg...

I november samma år registrerades att Hermansson ”deltagit i debatt på Stockholms högskolas kårhus över ämnet: 'Demokrati, yttrandefrihet, partiförbud', den 3/11 1942”.¹⁴⁷ Denna offentliga debatt, som hade anordnats av Stockholms studentkår, behandlade ”principfrågan om demokratiens förenlighet med partiförbud och dylikt”.¹⁴⁸ Som inledare fungerade den senare högerledaren Gunnar Heckscher och den socialdemokratiska riksdagsmannen E.G.C. Brandt.

Från och med 16 november 1940 klippte SÄK ut alla Hermanssons artiklar i *Ny Dag* och andra tidningar — ända fram till den 14 maj 1945, några dagar efter tyskarnas kapitulation. Den sista artikeln, nummer 53 i klipparkivet, bar rubriken ”Produktion på lager” och var den tredje artikeln om ”Efterkrigsplaneringen”. Det var också det som Lönn och kollegerna gjorde: de lade persondossieren P3497 på lager och började — tillsammans med hela den profascistiska ideologiska formationen — fundera över egna, mycket ovissa efterkrigsplaner. Men, som jag redan påpekat, varade deras ovisshet inte särskilt länge. Lönnns fortsatta karriär är känd. Hans chef, Martin Lundqvist, befordrades 1948 till statsåklagare och 1965 till överåklagare.¹⁴⁹

Om utvecklingen hade fortsatt på den väg som Lundqvist och Lönn — på uppdrag av delar av den profascistiska ideologiska formationen i Sverige — planerade och verkade för då hade, skriver Hermansson i sin andra memoarbok *År av nåd*, ”jag och min hustru med stor sannolikhet inte överlevt. Det som nu är min familj hade inte funnits. Det är egentligen år av nåd jag levat sedan 1945”.¹⁵⁰ När Hermansson hösten 1947 tog tåget till Linköping var det för honom andra året av nådens år. Mot den här skisserade bakgrunden ligger det ingenting konstigt i att han återigen blivit föremål för hemlig övervakning och att denna övervakning leddes av den person som en gång varit med om att göra upp planerna för ett öde utan några nådens år för kommunister som Hermansson. Det kan inte heller överraska att övervakningen under den tid som Wigforss betecknat som ”ovädersår”, det vill säga den övergångstid då den anti-”kommunistiska” kampen fortfarande fördes mot både kommunister och vänstern inom

¹⁴⁶ Se Mert Kubu, *Gustav Möllers hemliga polis. En bok om spionaget i Sverige under andra världskriget*, s. 86 f.

¹⁴⁷ Säpos arkiv, Hermansson, P.3497.

¹⁴⁸ Se brev från Ragnar Vestin till John Takman (nov 1942), i John Takmans privatarkiv, brevpärmar.

¹⁴⁹ Se Tage Erlander, *Dagböcker 1950-1951*, Utgivna av Sven Erlander, Hedemora 2001, s. 509.

¹⁵⁰ Hermansson, *År av nåd. Minnen och frågor*, Arena 1994, s. 10.

det regerande socialdemokratiska partiet, måst ske utan regeringens uppdrag eller godkännande. Det var först ett halvår senare, i samband med den upphetsade antikommunistiska hysterin i hela västvärlden efter den så kallade Dragkuppen i februari 1948, som regeringen fattade det officiella beslutet att åter tillåta övervakning och registrering av kommunister. Det hade då inte ens gått tre år sedan fascisternas antibolsjevikiska korståg hade stoppats.

Hermansson hojtar till

Jag har redan redogjort för de olika uppfattningarna i partiet om möjligheten av en fredlig väg mot socialism och nämnt det motstånd som fanns mot Hermanssons ekonomiska handlingsprogram. Med tanke på den roll som den under Hermanssons medverkan framförhandlade skattereformen spelade för Sveriges väg in i det kalla kriget, måste jag uppehålla mig ett tag vid partiets egen hållning till denna överenskommelse med socialdemokratin.

Som vi har sett betecknade Hermansson skatteuppgörelsen som ”det första praktiska enhetsdokumentet”, det första positiva resultatet av partiets strategi. Den borde med andra ord ha välkomnats av hela partiet. Men glädjen och entusiasmen var ingalunda odelade.

Det kan inte sägas att partiet hade några utformulerade förslag som kunde vägleda Hermanssons arbete i skattekommissionen. Den allmänna orientering han fick av arbetsutskottet var att reformen skulle utformas ”på sätt som innebär reella vinster för arbetarna”.¹⁵¹ Partiets skattepolitiska konkretiseringar utformades, som Hermansson påpekade, i och parallellt med själva kommissionsarbetet.¹⁵² Under arbetets slutfas instruerades Hermansson av AU att söka uppnå enighet med socialdemokraterna ”så långt detta är fördelaktigt” och att ”formulera en reservation i någon detaljfråga”.¹⁵³ Det uppnådda resultatet kan sägas motsvara instruktionerna. Dess positiva sidor var enligt Hermansson att inkomstskatten ”sänkes i rätt betydande grad för mindre inkomsttagare och samtidigt genomförs en ökad belastning av större inkomsttagare, aktiebolag och förmögenhetsägare”. Denna omläggning av skattepolitiken utgjorde ”ett viktigt bidrag till förbättringen av levandsstandarden”. Den angav

den gräns till vilken man för närvarande kunnat nå med bevarad enighet mellan de bägge arbetarpartierna i skattepolitikens huvudfrågor. Det är ur dessa synpunkter som jag biträtt förslaget. På en punkt har jag emellertid ställt ett tilläggsförslag, det gäller den omdiskuterade engångsskatten för större förmögenheter. Alla partier i riksdagen var 1940 eniga om att en sådan engångsskatt skulle uttagas. Nu vill varken borgerliga eller socialdemokrater stå kvar vid detta beslut.¹⁵⁴

Det var i denna ”detaljfråga”, engångsskatten, som Hermansson i enlighet med AU:s instruktioner reserverade sig.

När Hermansson informerade den kommunistiska riksdagsgruppen om skatteförslaget visade det sig att meningarna ”var mycket delade”. En knapp majoritet ville helst ha ”ett kommunistiskt särförslag i skattefrågan”.¹⁵⁵ Hermansson började utarbeta ett sådant särförslag och presenterade det för AU. Mot tre avvikande röster (Set Persson, Gösta Kempe och Gustav Johansson) beslöt utskottet dock att inte ställa något eget förslag.¹⁵⁶

Men i och med godkännandet av skatteöverenskommelsen var diskussionerna inte över. I stället för att försvara detta ”första faktiska enhetsdokument” och enhetspolitiken som helhet — i en situation med allt hätskare borgerliga angrepp mot arbetarpartiernas gemensamma förslag å ena sidan och förstärkta socialdemokratiska tendenser till ”flykt” från efterkrigsprogrammet å den andra — växte motståndet inom partiet mot skatteuppgörelsen. För enhetspolitikens motståndare blev den något av en symbol för hela denna ”felaktiga” taktik.

¹⁵¹ AU 26/2 1946.

¹⁵² Se Hermanssons inlägg på PS 30/5-1/6 1947.

¹⁵³ AU 26/5 1946.

¹⁵⁴ ”Stora förmögenheter måste engångsbeskattas”, *Ny Dag* 2/12 1946.

¹⁵⁵ Se AU 17/6 1946.

¹⁵⁶ AU 25/6 1946.

När det borgerliga motståndet mot skattereformen bröt loss förmådde partiet inte sätta någonting emot, och denna passivitet berodde enligt Hermansson på ”att vi inte fick alla partikamrater att gå i bräschen för partiets linje”¹⁵⁷ och detta i sin tur var en konsekvens av allt tal i partiet om att man gjort en reträtt i skattefrågan bara för att komma överens med socialdemokratin. ”Detta är inte riktigt, men denna inställning har hindrat partiet att utnyttja skattefrågan.” Skiljelinjen i skatteutredningen, förklarade han, gick inte mellan en mer socialdemokratiskt eller kommunistiskt präglad skattereform. Det gällde att förhindra ett borgerligt präglat centerblock och istället ”komma på en enhetlig linje med socialdemokraterna och få fram fronten arbetarklass — borgarklass. Det fick vi. Skatteprogrammet blev på så sätt det första praktiska enhetsdokumentet”. Men i stället för att ”visa att det var vår linje som i huvudsak segrat i skatteberedningen” var partidistrikten, med Norrbotten som enda undantag, ovilliga att ”sätta igång debatter i frågan trots att påstötningar gjordes”.¹⁵⁸

När Nils Holmberg på ett partistyrelsemöte i oktober 1949 tog upp medverkan i skatteberedningen som exempel på de misstag som ”hjälp socialdemokraterna och försvårat för oss själva att avslöja dem genom att framställa dem som representerande socialistiska strävanden” och när han i detta sammanhang beskyllde Hermansson för att ha gått med på deras förslag ”med undantag för en obetydlig reservation”, då förlorade Hermansson för första gången i sådana sammanhang kontonansen genom att hojta till från sin plats i salen: ”Det ska vi tala om sedan.” — ”Ja, gärna det”, replikerade Holmberg, ”men faktum är att vi hjälpte socialdemokraterna med denna, politik”. Holmberg fick medhåll av bland andra Gösta Kempe och Henning Nilsson.

Deras kritik gällde enligt Hermansson ”grundvalarna för vårt partis taktik under de första efterkrigsåren. Dessa kamrater menar att vår taktik under denna tid var i grunden felaktig.” När det gällde skattefrågan så tyckte han att kritiken inte rörde sig inom saklighetens ram. Vilket alternativförslag hade egentligen kritikerna, frågade han. Deras viktigaste krav var att ”ortsavdragens genomsnittssumma borde höjas från 2 700 till 3 000 kronor”. Innebar verkligen detta förslag, undrade han ironiskt, ”att man utgick från en annan taktisk huvudlinje än den partiet följde, var dessa förslag uttryck för en mera revolutionär politik i motsats till en opportunistisk politik?” Han fortsatte sedan:

Svaret är självklart nej. Skillnaden mellan två grundläggande taktiker för revolutionen kan inte vara 300 kronor mer eller mindre i skatteavdrag. Jag tror den linje vi följde i skattefrågan var riktig. Att denna linje inte gav vad vi hade hoppats för partiet berodde i väsentlig grad på det motstånd som vissa partikamrater reste mot en effektiv propaganda för denna linje.

Av den i går förda kritiken får man stundom det intrycket att det väsentliga i vårt partis taktik i alla lägen måste vara att icke bli överens med socialdemokraterna. Hamnar vi på samma linje som socialdemokraterna så vet vi att vi har fel. Men en sådan uppfattning om grundprinciperna för vår taktik måste vara felaktig. Vi kan inte utforma vår politik som en överbudningspolitik gentemot socialdemokratin, det skulle om något vara opportunistisk, vara svanspolitik. Ej heller kan vi sträva efter att alltid vara eniga med socialdemokratin. Vi måste utforma vår taktik självständigt.¹⁵⁹

Som Hermansson avslutningsvis påpekade präglades diskussionen vid denna tid redan av ”vårt partis trängda läge”. Det är förståeligt att man ifrågasätter den förda politiken ”när medlemsantalet minskar, när tidningsupplagorna går tillbaka”¹⁶⁰. Men ”en del kamrater fäktar vilt åt alla håll i tanken att de därmed i varje fall skall slå också i den rätta riktningen. När man är trängd på defensiven gör man gärna på det sättet”.¹⁶¹

¹⁵⁷ PS 14-16/10 1949.

¹⁵⁸ Se Hermanssons inlägg på PS 30/5 – 1/6 1947.

¹⁵⁹ PS 14-16/10 1949.

¹⁶⁰ Mellan oktober 1948 och oktober 1949 hade upplagan för den kommunistiska dagspressen sjunkit med 20 procent; se ”Den inre partiverksamheten. Rapport på partistyrelsens sammanträde 14-16 okt. 1949”.

¹⁶¹ Ibid.

Men det är endast formerna för diskussionen, dess skärpa, otålighet, större grad av osaklighet och ibland även oförsonlighet, som kan förklaras med ”partiets trängda läge”. Som jag visat har motsättningarna i partiet och ifrågasättandet av partiets politik och taktik funnits hela tiden — även under uppgångs- och framgångsperioden.

En delvis självförvårdad nedgång

Den så kallade Pragkuppen i februari 1948 markerade början till slutet för kommunistpartiernas korta vår under efterkrigstiden. Tjeckoslovakien hade styrts av en samlingsregering under ledning av kommunisten Klement Gottwald. Efter att de borgerliga ministrarna den 20 februari begärt avsked i protest mot ”kommunisternas infiltration av polisen”, efter kommunistiska massdemonstrationer och bildandet av kommunistiskt ledda beväpnade ”arbetarvårn” och efter att vänsterflygeln segrat inom den starkt splittrade socialdemokratin bildades en helt kommunistdominerad regering. Dessa händelser — och det Svenska kommunistpartiets försvaret av dem — utnyttjades även i Sverige som officiell krigsförklaring mot kommunisterna.

I samma rasande fart som kommunistpartiets medlemsstyrka och inflytande stigit under några år efter upplösningen av Komintern gick partiet med det uppkommande kalla kriget den motsatta vägen. Valet 1948 resulterade i en halvering av den kommunistiska riksdagsgruppen; inom loppet av 18 månader förlorade partiet redan en femtedel av sina medlemmar och sex år efter Pragkuppen hade medlemskåren nästan halverats: från drygt 51 000 i början av 1948 till cirka 26 000 i början av 1954.¹⁶²

Kommunistpartiet reagerade på det kalla krigets tryck genom att — disciplinerande och centraliserande — sluta sig inåt och rikta taggarna utåt. Det vill säga: partiet höll åter på att trängas tillbaka och isolera sig självt i samma slags politiska ghetto som det befunnit sig i under stora delar av Kominternperioden och speciellt efter den tysk-sovjetiska pakten och finska vinterkriget. Och stämningen bland kommunisterna liknade nu, som Linderot avslöjade hösten 1948 i en kritisk analys, också den som fanns på vissa håll inom partiet när den antikommunistiska hysterin bröt ut i början av andra världskriget. I kommunistpartiet, ”även bland ledande kamrater”, mottogs det kalla krigets antikommunistiska kampanjer ”med glädje: Nu äntligen får vi föra en hårdare kamp mot socialdemokratin”.¹⁶³

Vad var orsaken till dessa tvära kast, till den snabba uppgången och det lika snabba fallet? Jag menar att varken det ena eller det andra kan reduceras till yttre faktorer, till förändringar i det internationella politiska klimatet, det vill säga till radikaliserings-tendenserna i samband med segern över fascismen å ena sidan och till den antikommunistiska hetsen under det kalla kriget å den andra. I själva verket kan dessa faktorer endast i inskränkt mening betecknas som ”yttre”. I båda fallen var nämligen kommunismen — det sovjetiska systemet och kommunistpartierna — själv ett konstituerande moment.

Beträffande nedgången är det för enkelt att uteslutande peka på antikommunismens och det kalla krigets tryck. Det är visserligen sant, som jag tidigare framhåvt, att det var det fullkomligt dominerande USA och de hegemoniala krafterna i väst i övrigt som allena hade förmågan att bestämma och som faktiskt också bestämde det kalla krigets dagordning. För Sveriges del beskrev jag ovan det enorma motstånd som den samlade borgerligheten kunde uppstå för att slå tillbaka vänsterns skatteförslag. Men denna episod visar samtidigt att kommunistpartiet inte lyckades mobilisera sina egna krafter utan istället alltmer passiviserades.

Det måste alltså frågas efter kommunistpartiets egen andel i uppkomsten och förloppet av det kalla kriget, det vill säga: på vilket sätt och varför bidrog kommunisterna själva till den snabba nedgången?

¹⁶² Se Jörgen Hermansson 1984, bilaga 2, s. 350.

¹⁶³ Partistyrelsemötet 23-24/10 1948.

Jag bortser här från partiets mekaniska försvar av Sovjetunionens och ”folkdemokratiernas” agerande. Detta försvar var i själva verket endast uttryck för djupare liggande mekanismer i partiets inre konstitution. Den relevanta frågan är med andra ord vilka element i denna inre konstitution, i den politiska strategin, i ambivalenta, motstridiga tendenser och så vidare som underlättade ett tillbaka-trängande av partiets inflytande och övergången till det kalla kriget.

Kritisk diskussion av kommunisternas efterkrigsstrategi

Allt hade börjat så bra. Arbetarklassens kärna, metallarbetarna, hade saluterat övergången från krig till fred med strejkfanfarer. De frön som den kommunistiska propagandan, med Hermansson i spetsen, under senare delen av kriget sått, hade fallit i god jord, hade grott, vuxit upp och bar nu rika frukter. De skulle dock aldrig mogna på det sätt som partiet hade hoppats på.

Under det första halvåret 1945 pågick den största strejken i Sverige sedan Storstrejken 1909. Den 5 februari hade 123 000 metallarbetare lagt ner arbetet för att få igenom sina krav på högre lön. De hade tillkämpat sig denna kampåtgärd mot den socialdemokratiska förbundsledningens vilja. Strejken leddes huvudsakligen av kommunister.¹⁶⁴

Till en början övervägde glädjen i kommunistpartiets ledning. Metallarbetarnas ”villiga lystring till våra paroller”, antecknade Fritjof Lager, ”överträffar de djärvaste förväntningar. Det tvingade också metalledningen att följa i svängen”.¹⁶⁵ Men snart kröp tvivlen fram och man började undra om det kanske var så att förbundsledningen hade gått med på strejken bara för ”att bekämpa kommunisterna genom att låta dem bryta ryggen”¹⁶⁶ eller, som Lager miss-tänkte, att konflikten var ”upplagd för att krossa oss”.¹⁶⁷

Inom kommunistpartiets AU fanns motsatta uppfattningar om strejkens fortsättning, som ledde till en fördjupning av de redan påtalade splittringstendenserna.¹⁶⁸ Linderot påminde på första partistyrelsesammanträdet efter strejken om ledningens vånda, om den uppslitande sista diskussionen till sent på natten i ett splittrat AU, innan majoriteten röstade mot en fortsatt strejk, men bara för att sedan ändå rekommendera dess fortsättning — fast man visste att den var meningslös. Man handlade mot bättre vetande därför att ”risken för vårt parti var så stor. Vi skulle förlora så mycket medlemmar. De skulle lämna in sina medlemsböcker”. För Set Persson, kommunordföranden i Stockholm, och för partiledningen i Göteborg var strejkens facit däremot klart och entydigt innan den ens var över: att ”över 100 000 metallarbetare enat sig för aktiv handling” måste betraktas som den största framgången ”hittills i vår kamp mot klassarbetet och för enheten”. Set Persson framställde strejken som en heroisk kamp som var riktad lika mycket mot ”det svenska arbetsköpardömet” som mot arbetarnas egna socialdemokratiska ”generalers defaitistiska förkunnelser och nederlagssträvanden”.¹⁶⁹

Medan Set Persson och andra kritiker av enhetsfrontspolitiken firade metallstrejken som en bekräftelse på en egen självständig och offensiv kommunistisk taktik och en skarpare gränsdragning mot socialdemokratin, befarade den del av partiledningen som helhjärtat anslutit sig till Arbetarrörelsens efterkrigsprogram att strejken kunde torpedera eller underminera den gemensamma kampen för programmets förverkligande, som syftade till att skapa politisk enhet inom arbetarrörelsen och — perspektiviskt — ett enhetligt marxistiskt arbetarparti, allt detta som förutsättning för och som en etapp på vägen mot socialism.

¹⁶⁴ Se Pär-Erik Back 1977, *Svenska Metallindustriarbetareförbundet historia 1940-1956*, 1977, s. 215 ff.

¹⁶⁵ Se Fritjof Lagers anteckningsbok, 6/2 1945, i hans personarkiv, vol. 23.

¹⁶⁶ Cit. efter Pär-Erik Back 1977, s. 260.

¹⁶⁷ Se Fritjof Lagers anteckningsbok, 19/12 1945.

¹⁶⁸ Tom Olsson, ”SKP:s politiska utveckling 1943-1950”, i *Från SKP till VPK — en antologi redigerad av Sven E Olsson*, Zenitserien 18, 1976, s. 198 ff; [Ingår i [Zenit om SKP/VPK — en artikelsamling](#)] Se även Per-Olov Zennström, *Z:s bekännelser* 1, Bo Cavefors bokförlag 1977, s. 343 ff och 416 ff.

¹⁶⁹ PS-sammanträdet 24-25/3 1945, VPK A 2:3.

Partiets propagandist Hermansson måste ha upplevt situationen som Trollkarlens lärling hos Goethe som inte längre kunde kontrollera de radikaliserade andar, som han själv hjälpt till att framkalla. Med alla sina artiklar och broschyrer hade han uppmanat arbetarna till kamp mot socialdemokratins lönestoppolitik och bidragit till deras missnöje, mobilisering och radikaliserings. Men hur radikala var de egentligen? Var de eller kunde de överhuvudtaget bli radikala i ordets sanna bemärkelse. Var de beredda att bekämpa radix, roten till det onda, roten till utsugningen, med andra ord: ville de bekämpa själva kapitalismen?

Som jag visat i kapitel III var det just detta — arbetarnas reaktion mot utsugningsförhållandet som drivkraft för den revolutionära kampen — som den marxist-leninistiska strategin helt byggde på. Hur förklarade då kommunisterna det faktum att majoriteten av Sveriges arbetare än så länge följt den reformistiska och klassamarbetande socialdemokratien? Detta besvärliga och besvärande problem berörde Hermansson 1943 i sin bok *Det monopolkapitalistiska Sverige*. Byggande på Lenins argumentation förklarade han den svenska arbetarklassens relativt höga levnadsstandard med den extraprofit som stormakterna pressar ut ur de koloniala och underkuvade länderna och som de svenska kapitalisterna genom ”sin monopolartade ställning på marknaden för vissa varor och genom sina kapitaltillgångar i andra länder” blir delaktiga i. Opportunismen inom arbetarrörelsen hänger samman med denna på så sätt möjliggjorda höga levnadsstandard, förklarade han och fortsatte:

Opportunismens utmärkande drag är samarbetet mellan arbetarklassen och bourgeoisien, klassarbetet. Stora grupper inom den svenska socialdemokratien förfäktar i dag ett dylikt klassarbete även efter krigsperiodens slut, medan andra kräver en självständig arbetarklassens politik. I samband med opportunismen står även en långtgående ideologisk upplösning inom den organiserade arbetarrörelsen, speciellt inom dess ledarskikt. Denna tar formen av ett avfall från socialistiska principer och mål.¹⁷⁰

En liknande argumentation använde Linderot när han på ett utvidgat studiesammanträde med politbyrå i slutet av maj 1943 skulle förklara varför socialdemokratien hade ”sådan inflytande på arbetarmassan”, varför de flesta av LO:s en miljon medlemmar fortfarande var reformister. Jo, svarade han, det är av

det skälet att de speciella förhållandena i Sverige under en relativt lång period har medgivit den svenska bourgeoisien att avstå från åtskilligt av vad den behärskar i fråga om samhällliga rikedomar och fördelar, avstå från en viss del av vad bourgeoisien annars faktiskt behärskar till förmån för arbetarklassen, att alltså vissa ekonomiska, kulturella och politiska förbättringar tämligen oavbrutet under en relativt lång period har kunnat komma massorna till del. Detta gör massan reformistisk.

Den spännande frågan var då: ”Hur ska vi få massan att icke bli reformistisk?” Enligt den marxistiska historieuppfattningen, menade Linderot, är det massornas erfarenhet som ändrar deras tänkande i stort. ”När därför en period av reformer avlöses av en period då massan inte får några reformer utan får det sämre”, var hans förhoppningsfulla slutsats, ”inträder en dylik omställning i massans tänkande”. I sin sammanfattning gav han uttryck för den vulgär-materialistiska katastrofteorin genom att än en gång konstatera: ”Kort sagt: om under en längre period en varaktig försämring inträder i massornas läge, så likvideras reformismen i deras hjärnor.”¹⁷¹

En sådan försämring i massornas läge efter krigsslutet var allmänt väntad. Som Hermansson påpekade på kongressen 1944 var det inte bara kommunisterna utan även världens ledande ekonomer som förutspådde att ”Förenade staterna efter kriget kommer att drabbas av oerhört svår ekonomisk kris”, som ”torde komma att fortplanta sig till alla kapitalistiska länder”. På första partistyrelsemötet efter kriget yttrade han att ”den egentliga ekonomiska krisen väntas

¹⁷⁰ Lancet [Hermansson], *Det monopolkapitalistiska Sverige*, Arbetarkultur 1943, s. 115 f.

¹⁷¹ Politbyrå 27/3 1943.

om 2-3 år”. Även om kriget möjliggjort ”ett uppskjutande av den akuta krisen genom sitt förintande av värden och arbetskraft” så har det samtidigt ”ytterligare ökat motsättningarna”.¹⁷² Han förutsåg inte bara en normal, cyklisk kapitalistisk överproduktionskris utan en fortsättning på den försämring av levnadsstandarden som påbörjats under kriget. De av Hermansson nämnda ökade motsättningarna, framför allt motsättningen mellan ökad produktionsförmåga och brist på köpkraftig efterfrågan, skulle komma att leda till en allmän ekonomisk stagnation under efterkrigstiden.¹⁷³

Det är uppenbart att det fanns en olöslig självmotsägelse i kommunisternas revolutionära strategi. Om det nu är så att den kapitalistiska utsugningen är det revolutionära fermentet, och om det är så att en förbättring av arbetarnas sociala läge gör dem till reformister, kan då, får då kommunistpartiet överhuvudtaget kämpa för reformer som syftar till sådana förbättringar? Och hur skulle man kunna entusiasmera arbetarna till kamp för förbättringar när man samtidigt om och om igen förkunnar att några nämnvärda förbättringar egentligen inte kan uppnås inom kapitalismens ram? Men hur ska partiet å andra sidan kunna vinna arbetarna över på den revolutionära sidan om det inte kämpar för deras materiella intressen?

Det är dessa frågor som motsättningarna inom kommunistpartiet om den rätta revolutionära strategin egentligen handlade om. Men de stod outtalade och outtalbara på en dold agenda.

Kommunistpartiets strategi

Församhälleligande — förstatligande

Alltsedan andra internationalens dagar likställdes *församhälleligandet* med utvidgning och sammanvävning av det ekonomiska sammanhanget till nationell nivå å ena sidan och produktionens koncentring och centralisering i allt större enheter å den andra. Redan för den tidiga socialdemokratin var stordriftens utbredning den samhällliga utvecklingens helt dominerande och avgörande inslag. För Hjalmar Branting var missförhållandet att produktionen försiggick i allt större skala, dess ”koncentring i stordrift”, samtidigt som ägandet alltjämt var enskilt lika med ”den ekonomiska grundvalen för den sociala revolutionen”.¹⁷⁴ Denna uppfattning övertogs av kommunisterna. När Lenin skulle argumentera för att kapitalismen även i Ryssland skapat ”de materiella förutsättningarna för en ny ordning”, för socialismen, pekade han just på att den ”höjde de viktigaste industrigrenarna till den maskinella storindustrins nivå”, det vill säga produktionen var ”församhälleligad och koncentrerad”.¹⁷⁵

För såväl den tidiga socialdemokratin som kommunismen var produktionsmedlens förstatligande den huvudsakliga metoden för att lösa den kapitalistiska produktionens motsättningar. Förstatligandet uppfattades som församhälleligandets högsta form och sista stadium. För att kunna genomföra detta slags församhälleligande krävdes att arbetarklassen övertog den politiska makten. Denna uppfattning hänger intimt samman med det som ansågs vara den socialistiska omvälvningens huvuduppgift: avskaffandet av utsugningen, vars direkta orsak ansågs ligga i kapitalisternas ägande av produktionsmedlen. För både marxismen och leninismen var expropriationen av produktionsmedlen och dess överföring i allmän ägo — det vill säga en politisk eller juridisk akt — en tillräcklig förutsättning för att kunna fylla denna huvuduppgift.

Kommunisterna uppfattade det *fysiska* arbetet eller *kroppsarbetet* som den samhällliga rikedomens huvudkälla även i det utvecklade kapitalistiska produktionsstadiet. På samma sätt uppfattades kroppsarbetarklassen som den socialistiska omvälvningens huvudsakliga subjekt;

¹⁷² Partistyrelsemötet 13-14/10 1945, VPK A 2:3.

¹⁷³ Se till exempel Lancet: ”Myrdal om kapitalismens dilemma”, *Ny Dag* 5/9 1944.

¹⁷⁴ Branting: ”Den revolutionära generalstrejken”, i dens., *Tal och skrifter*, Stockholm 1926 ff., bd VIII, s. 123-124.

¹⁷⁵ Lenin, *Vad är ”folkvännerna”...*, s. 70.

analogt kunde man föreställa sig även kapitalet— enligt Marx ett genom ting förmedlat omfattande samhälleligt produktions-, reproduktions- och maktförhållande — enbart som föremål, förkroppsligat i verktyg, maskiner och fabriker. Och upphävandet av kapitalet uppfattades då inte heller som upphävandet av dessa samhälleliga förhållanden utan endast som expropriering av materiella föremål. Dessa kommunistiska uppfattningar, som i själva verket fortfarande rörde sig inom kapitalförhållandets egen föreställningsvärld, kan betecknas som ett slags fetischdyrkan.

Församhälleligandet av människan och hennes livsverksamhet

Till skillnad från dessa vulgär-materialistiska uppfattningar kan församhälleligandet i en Marxsk tradition helt allmänt betecknas som fortgående utvidgning, förtätning och fördjupning av de processer som konstituerar samhället eller som fortgående utveckling och fördjupning av de mänskliga relationernas och den mänskliga livsverksamhetens samhälleliga karaktär.¹⁷⁶ Även om den samhälleliga produktionens och reproduktionens dynamik är av grundläggande betydelse för denna process får den ändå inte reduceras till den. Ur individernas perspektiv sker församhälleligandet under kapitalförhållandenas och kapitallogikens dominans i heteronoma, mystifierade och alienerade, i ensidiga, förvrängda och exkluderande former. Dessa former kan inte upphävas enbart genom att överföra produktionsmedlen till staten eller till olika kollektiv. Denna slutsats kan inte bara härledas teoretiskt utan — som det tragiska stats-socialistiska experimentet visat — även historisk-empiriskt. Som jag redan påpekat leder produktionens förstälthet i sig ingalunda till det socialistiska målet, det vill säga till människans självemancipation, eftersom individerna inte själva utan endast i statens gestalt förfogar över sina livsbetingelser.

Den socialistiska omvälvningens innehåll måste i själva verket bestå i att genom en långvarig process frigöra församhälleligandet från de ovan nämnda formerna som förhindrar den samhälleliga människans allsidiga, autonoma, demokratiska och solidariska utveckling.

Staten och revolutionen

De nödvändiga kollektiva ledningsorganen, staten, måste naturligtvis utformas på ett sätt som är förenligt med och främjar förverkligandet av denna väldiga uppgift. Kan denna stat vara en proletariats diktatur? Enligt kommunistpartiets ideologi är detta ”Marx' egen klassiska formulering” för arbetarklassens maktutövning.¹⁷⁷ Men denna ”klassiska formulering” använde Marx själv en enda gång i hela sitt väldiga verk — och detta i ett brev!¹⁷⁸ Dessutom skriver han i *Klasstriderna i Frankrike* om ”proletariats klassdiktatur” som ”ett nödvändigt genomgångsstadium för *klasskillnadernas fullständiga avskaffande*”¹⁷⁹ och slutligen använder han varianten ”proletariats revolutionära diktatur” i ”Kritiken av Gothaprogrammet”.¹⁸⁰ Det var allt!

Vad menade Marx med dessa begrepp? I ett förord till *Klasstriderna i Frankrike* uppmanade Engels alla de filistrar som förfäras över begreppet proletariats diktatur: ”Nå väl, mina herrar, vill ni veta hur denna diktatur ser ut? Titta då på Pariskommunen. Det var en proletariats diktatur.”¹⁸¹ Det Svenska kommunistpartiets styrelse tillsatte hösten 1949 en kommission för att undersöka orsakerna till den fredliga efterkrigsstrategins misslyckande. Den kritiserade i sina slutsatser bland annat att det var

¹⁷⁶ Se Heinz Jung, ”Vergesellschaftung”, i *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaft*, Hamburg 1990, bd 4, spalt 695 ff; även Jean Robelin, ”Vergesellschaftung”, i *Kritisches Wörterbuch des Marxismus*, bd 8, Argument-Verlag 1989.

¹⁷⁷ [C. H. Hermansson], *Kommunisternas nya program*, s. 22.

¹⁷⁸ Brev till J. Wedemeyer, 5/3 1852, i *Karl Marx & Friedrich Engels: brev i urval*, Gidlunds 1972, s. 23.

¹⁷⁹ Marx, *Klasstriderna i Frankrike*, Gidlunds 1971, s. 180 (kursivering i orig.).

¹⁸⁰ Marx, *Kritik des Gothaer Programmwurfs*, MEW 19, s. 28.

¹⁸¹ Engels, Inledning till ”Der Bürgerkrieg in Frankreich” (Ausgabe 1891), MEW 17, s. 625.

oriktigt och skadligt att tala om vägar och metoder för den fredliga övergången, vilka inte är möjliga att använda sig av. Så strider det mot den marxistiska klasskampsteorin att de borgerliga parlamenten skulle kunna bli arbetarklassens instrument och organ för genomförandet av den socialistiska revolutionen eller för andra revolutionära klassuppgifter. Att inte detta är möjligt var en av de största lärdomar Marx och Engels drog av Pariskommunen.¹⁸²

Sedan Lenins skrift *Staten och revolutionen* var det i den kommunistiska rörelsen — just under återopande av Marx slutsatser beträffande Kommunen — ett axiom att arbetarklassen inte kunde använda den borgerliga staten för sina egna ändamål. Detta organ i bourgeoisieens händer måste krossas och ersättas med en arbetarklassens stat, en proletariats diktatur i någon form. Dess viktigaste kännetecken var det nya — abstrakta — klassinnehållet som stöttades och säkrades genom egna maktorgan, proletariats väpnade makt. Den mening hos Marx som alltid citerades i detta sammanhang var att arbetarklassen inte kunde ”ta den färdiga statsmakten i besittning och sätta den i rörelse för sina egna ändamål”.¹⁸³ Även Hermansson — som i övrigt hade en mera differentierad syn på staten — hänvisade 1948 i ett föredrag till denna mening och tolkade den i marxistisk-leninistisk anda som ett förtydligande bekräftelse på nödvändigheten av ”proletariats diktatur”.¹⁸⁴

Men var det verkligen detta Marx menade med den citerade meningen? Vad var hans slutsatser av Pariskommunen 1871? Han presenterade dem i skriften *Der Bürgerkrieg in Frankreich* och i två tidigare utkast till den. I dessa texter förekommer inte alls begreppet proletariats diktatur eller något liknande utan han karakteriserar kommunen som ”väsentligen en arbetarklassens regering, resultatet av kampen mellan den frambringande och den tillägnande klassen, den äntligen upptäckta form under vilken arbetets ekonomiska frigörelse kan genomföras”.¹⁸⁵

I samband med Pariskommunen påpekade Marx i ett brev att han redan i broschyren *Louis Bonapartes 18:e Brumaire*, en analys av 1848 års revolution i Frankrike, hävdade att ”nästa franska revolutionsförsök inte — som hittills — kommer att lämna över det byråkratisk-militära maskineriet ur den ena handen till den andra; i stället kommer man att krossa det, och detta är förutsättningen för varje sant folklig revolution på kontinenten”.¹⁸⁶ Varför skulle detta borgerliga maskineri krossas? Var det för att arbetarklassen skulle ersätta det med sitt eget maskineri, som Lenin och kommunisterna menade?

Vad kännetecknade enligt Marx analys i *18:e Brumaire* detta statsmaskineri? Den borgerliga statens verkställande makt ”med dess oerhörda byråkratiska och militära organisation, med dess vittförgrenade och förkonstlade statsmaskineri” beskriver Marx som en ”fruktansvärd parasitkropp, som täcker den franska samhällskroppen som en hinna och stoppar till alla dess porer”. Därigenom löstes ”varje gemensamt intresse [...] genast från samhället och ställdes mot detsamma som ett högre, *allmänt* intresse, det drogs undan samhällsmedlemmarnas självverksamhet och gjordes till föremål för regeringens verksamhet”.¹⁸⁷ Det var på grund av dess förlamande och förkvävande effekt på människornas *självverksamhet* som detta maskineri måste krossas. Därför skriver han tjugo år senare i sin analys av Pariskommunen i nästan samma ordalag: ”Kommunalförfattningen skulle [...] ha återbördat till samhällskroppen alla de krafter som förtärts av staten, denna parasit som tär på samhället och hämmar dess fria rörelse.”¹⁸⁸

Kommunens allmänna kännetecken var enligt Marx följande: Kommunen var grundad på den

¹⁸² Det finns bara ett handskrivet utkast till denna rapport i Knut Bäckströms personarkiv.

¹⁸³ Ibid., s. 336.

¹⁸⁴ Hermansson, *Hundra år efter Manifestet*. (ABF Stockholm 30/3 1948), manuskript, Hermanssons privatarkiv.

¹⁸⁵ Marx, *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, MEW 17, s. 342 (kurs. i orig.).

¹⁸⁶ Brev till L. Kugelmann, 12/4 1871, MEW 33, s. 205.

¹⁸⁷ Marx, *Louis Bonapartes 18:e Brumaire*, Arbetarkultur 1971 (första sv. upplaga 1939), s. 153.

¹⁸⁸ Marx, *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, s. 341.

allmänna rösträtten. ”Ingenting skulle kunna vara mer främmande för Kommunens väsen än att ersätta den allmänna rösträtten med hierarkisk investitur”¹⁸⁹ eller skulle man kunna tillägga — med privilegierad behandling av vissa samhällsskikt och rättslöshet av andra; kommunen var med andra ord ingen *sovjet-* eller *rådsdiktatur*. Den var inte heller det revolutionära avantgardets politiska instrument: ingenstans i Marx tre utkast till *Der Bürgerkrieg in Frankreich* säges någonting om ett revolutionärt parti eller arbetarklassens revolutionära avantgarde. Pariskommunen skulle vara ett mönster för alla större städer, så att ”hela Frankrike skulle konstituera sig som självverksamma och sig själv regerande kommuner”.¹⁹⁰ Centralregeringen, även i provinserna, skulle i största möjliga utsträckning ge vika för den kommunala självförvaltningen.¹⁹¹

”Detta är alltså kommunen — den sociala emancipationens politiska form”, sammanfattar Marx. Han förtydligar att kommunen inte är ”arbetarklassens sociala rörelse och således inte rörelsen för mänsklighetens allmänna förnyelse utan endast dess organiserade aktionsmedel”. Kommunen var den politiska form som skulle möjliggöra och främja samhällsmedlemmarnas självverksamhet, ”arbetets frigörelse”, det vill säga framskapandet och tillägnandet av ”betingelserna för det fria och associerade arbetet”, ”av det individuella och sociala livets grundläggande betingelser”. Denna mänskliga själv-emancipation, som innebär att ”såväl människorna som omständigheterna fullständigt kommer att omvandlas”, kan enligt Marx ”endast vara tidens progressiva verk”.¹⁹²

Inom parentes skulle jag vilja uppmärksamma ett redaktionellt ingrepp i Marx verk om Pariskommunen som kanske kan anses vara en *petitess* men som enligt min mening — som ett slags kringgående rörelse — kan hjälpa att fokusera det centrala ”budskapet” i Marx analys. *Der Bürgerkrieg in Frankreich* utkom i två upplagor under Marx livstid. Till en tredje upplaga som kom 1891, åtta år efter Marx död, och som sedan kom att behandlas som den auktoritativa texten hade Engels företagit flera redigeringar, bland annat denna: I de båda av Marx själv auktoriserade upplagorna kan man läsa att det var ”*arbetets* emancipation” som var Kommunens stora ändamål; Engels ändrade detta till ”*arbetarnas* emancipation”.¹⁹³ Engels ”korrigerings” måste betecknas som självsvåldig, därför att den inte alls motsvarar Marx intentioner. Det var inte arbetarnas emancipation, deras övertagande av makten *som arbetare*, som upptog hans tankar utan just *upphävandet av deras status som arbetare* genom upphävandet av lönarbetet, av det alienerade arbetet eller — mera allmänt — av den alienerade livsverksamheten som står i den Marxska analysens centrum.

Det framgår redan av de ovan citerade ställena att det faktiskt var *arbetets* frigörelse som enligt Marx skulle ha varit huvudsyftet för Kommunen. Även på andra ställen bekräftar han detta, till exempel när han skriver att kommunen ”påbörjade arbetets frigörelse dess stora mål” eller att den var ”den politiska formen för den sociala emancipationen, för arbetets frigörelse” eller att arbetarna i Paris ”hade klart och medvetet proklamerat som sitt mål: arbetets emancipation och samhällets omgestaltning!”¹⁹⁴ Anknyttande till den ovan förda diskussionen kring församhälleligandet skulle man sammanfattningsvis kunna säga att Pariskommunen var *en* möjlig politisk form för att kunna frigöra människornas församhälleligande från dess kapitalistiskt dominerade och deformerade former.

Enligt Marx var ett av Kommunens karakteristika dess föränderliga, öppna, utvecklings- och utvidgningsbara form¹⁹⁵ — men detta endast inom vissa ramar som bestämdes av det ovan

¹⁸⁹ Ibid., s. 340.

¹⁹⁰ Marx, *Der Bürgerkrieg...*, *Erster Entwurf*, s. 545.

¹⁹¹ Marx, *Der Bürgerkrieg*, s. 339.

¹⁹² Marx, *Der Bürgerkrieg...*, s. 343; dens., *Bürgerkrieg in Frankreich, Erster Entwurf*, s. 541 ff.

¹⁹³ Marx, *Der Bürgerkrieg...*, s. 342 och not 1.

¹⁹⁴ Marx, *Bürgerkrieg in Frankreich, Erster Entwurf*, s. 545, 546 och 556.

¹⁹⁵ Marx, *Der Bürgerkrieg...*, s. 342.

beskrivna ändamålet. Det helt avgörande för denna det nya samhällets politiska form var att den nödvändigtvis måste främja människornas självverksamhet, deras självbestämda församhälleligande. Den måste, som det redan hette i *Manifestet*, främja individens fria utveckling som en förutsättning för allas fria utveckling.¹⁹⁶ Med andra ord: den kan endast tänkas som en radikal-demokratisk politisk organisation.

Men eftersom kommunisterna uppfattade överföringen av produktionsmedlen till allmän ägo och dess försvar mot den gamla ägarklassen som den socialistiska omgestaltningens huvuduppgift ansåg de den nya statens klassinnehåll — att det var en proletariatets diktatur i någon form — vara det väsentliga; formen däremot, demokratisk eller ej, var då sekundär, var en pragmatisk fråga.

Utsugningen — ett revolutionärt ferment?

Det är inte nog, att arbetsmedlen å ena sidan uppträder som kapital, medan det å andra sidan finns människor som inte har något annat att sälja än sin egen arbetskraft. Det är inte heller nog, att de tvingas till att frivilligt sälja sig själva. Den kapitalistiska produktionen utvecklar efter hand en arbetarklass, som på grund av uppfostran, tradition och sedvänja erkänner det kapitalistiska produktionssättet som en självklar naturlag.

Karl Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 649.

I kapitel III pekade jag på den centrala roll som utsugningsförhållandet spelade i Lenins teori, i den ur den ryska revolutionära traditionen framsprungna ”efterblivenhetens dialektik”, och redogjorde för de konsekvenser som detta fick för leninismens revolutionära strategi och för dess subjektuppfattning: arbetarklassen var det revolutionära subjektet just i egenskap av utsugen, lidande, förtryckt och kulturlös klass, och kapitalismen var dömd till döden därför att den inte tillät någon nämnvärd utveckling av denna utsugna klass. Jag visade också oförenligheten mellan denna efterblivenhetens dialektik och den utvecklingsdialektik som Marx kommit fram till i sina vetenskapliga studier.

Marx' missförstådda metod

Sedan den Socialdemokratiska andra internationalens dagar uppfattades Karl Marx som arbetarrörelsens store ekonom, vars epokgörande gärning sades ha varit att han förklarat utsugningen av arbetarklassen på ett vetenskapligt och därmed oavvisligt sätt. Hans kritik av kapitalismen uppfattades främst som en kritik av dess *orättvisa* förhållanden. I det perspektivet bestod kapitalismens största brist i dess orättvisa, på utsugning vilande fördelningssystem, som det gällde att rätta till, antingen på reformistiskt eller på revolutionärt sätt. Denna uppfattning måste betecknas som en banalisering av Marx vetenskapliga gärning.

Inom den marxistiska arbetarrörelsen kompletterades ofta avslöjandet av det kapitalistiska utsugnings- eller tjuvsamhället med en tolkning av den ”borgerliga ideologin” som en mer eller mindre medveten förmedlare av ett ”falskt medvetande”, som en medveten förvanskning eller ett döljande av de ”verkliga” förhållandena. Den marxistiska ideologikritikens främsta uppgift bestod då i sin tur i att avslöja detta döljande, att visa vems intressen de olika uppfattningarna tjänade. Ibland reducerades också ideologikritiken till en härledning av en viss ståndpunkt eller teoretisk position till ståndpunktstagarens sociala position eller härkomst. Resulterade på så sätt ”borgerlig ideologi” av ett bestämt intresse eller en bestämd social position så gällde också tvärtom för marxismen att den härledde sitt ”rätta” och ”riktiga” medvetande från ”arbetarklassens ståndpunkt”. Hänvisningen till den ”rätta” ståndpunkten var ett tillräckligt kriterium för att avgöra vetenskapliga sanningsfrågor. En noggrannare granskning behövdes då inte, och ett ifrågasättande uppfattades inte sällan som politiskt suspekt.

Mot den traditionella marxismens uppfattning måste invändas att Karl Marx varken var eller

¹⁹⁶ *Kommunistiska manifestet*, s. 39.

uppfattade sig själv som nationalekonom och att han inte heller skapade någon egen politisk ekonomi. Vad han i själva verket gjorde på det ekonomiska området var en grundläggande *kritik* av den politiska ekonomin som sådan. Föremålet för hans kritik var inte bara enskilda utsagor eller enskilda teoretiska ansatser, utan de kategorier som bar och fortfarande bär upp ekonomin som vetenskap. Det var till exempel inte bara specifika utsagor om värde och kapital som han kritiserade utan det sätt på vilket ”värde” och ”kapital” formerades som föremål för den ekonomiska vetenskapen. Marx kritik av den politiska ekonomin var i själva verket inte någon ny *ekonomisk* teori utan den grundläggande basen för en kritisk *samhälls*-teori.¹⁹⁷ Marx kritik var från de första stegen i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* (1844) och fram till dess — tyvärr ofullbordade — avslutning med *Grundrisse* och *Kapitalet* präglad av övertygelsen om att en radikal kritik av den politiska ekonomin nödvändigtvis implicerar filosofiska och antropologiska frågeställningar. Det är detta hans filosofiskt upplysta perspektiv som gör Marx ”kritiska studier av nationalekonomin” till just *kritiska* studier.

Marx vetenskapliga livsverk tog sin utgångspunkt i det ”kategoriska imperativ” som han formulerade under första hälften av 1840-talet: att ”omstörta alla förhållanden, där människan är ett förnedrat, förslavat, övergivet, föraktligt väsen”.¹⁹⁸ Kritiken av den politiska ekonomin uppfattades av honom som ett väsentligt bidrag till en förståelse av helheten eller totaliteten av dessa samhälleliga förhållanden. Kritiken av den politiska ekonomin skulle göra denna helhet och dess inre sammanhang tänkbara, skulle begreppslig- och begripliggöra dem. En första förutsättning för detta var att avkläda de ekonomiska kategorierna deras ahistoriska, objektiverade och naturaliserade form.

För detta ändamål införde Marx ett nytt begrepp i samhällsvetenskaperna: *produktionsförhållanden*. Begreppet har en trefaldig innebörd: det betecknar för det första de förhållanden ”som människorna sinsemellan upprättar i sitt mänskliga livs reproduktionsprocess”, ”i sin samhälleliga livsprocess, i alstrandet av sitt samhälleliga liv”;¹⁹⁹ för det andra uttrycker begreppet att de samhälleliga förhållandena är *producerade*: därmed vänder sig Marx inte bara mot en naturalisering och normalisering av de rådande förhållandena genom att framhålla deras historicitet; han betonar också att det kapitalistiska produktionssättet inte bara producerar materiella produkter och tjänster utan ”det reproducerar ständigt även de produktionsförhållanden i vilka de förra produceras”;²⁰⁰ slutligen avobjektiverar han med detta begrepp de samhälleliga förhållanden som i ett varuproducerande system framstår som förhållanden mellan ting; han återför ”den andra naturen”, den av människan själv skapade naturen, till människan, men inte till henne som ”abstrakt individ” utan som medlem av ”en konkret samhällsform”; genom en sådan konkret *reductio ad hominem* blir de samhälleliga förhållandena begripbara som historiskt-konkreta ”förhållanden mellan människor”.²⁰¹

Vad gäller arbetsvärdeläran, det vill säga den lära som möjliggjorde användningen av utsugningsbegreppet i den politiska agitationen, kunde Marx utgå från de klassiska nationalekonomerna Smith och Ricardo. Det var nämligen inte Marx utan den klassiska politiska ekonomin som upptäckte arbetet som värdets substans. Det var den ”hittillsvarande politiska ekonomin”, som Engels betonade i en recension av *Kapitalet*, som ”lär oss, att arbetet är källan till all rikedom och måttet på alla värden”.²⁰² Det nya som Marx gjorde var att påvisa att kapitalägarnas tillägnelse av mervärdet faktiskt kunde ske utan en kränkning av ekvivalensprincipen eller, som Hermansson uttryckte det: ”I Marx' teori betecknar utsugningen det förhållandet, att lönearbetaren i produktionsprocessen tvingas producera ett värde, som icke blott innesluter

¹⁹⁷ Se till exempel W. F. Haug, *Dreizehn Versuche marxistisches denken zu erneuern*, Berlin 2001, s. 77.

¹⁹⁸ Marx, *Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin*, i Marx & Engels, *Filosofiska skrifter*, s. 139.

¹⁹⁹ Marx, *Das Kapital*, bd 3, MEW 25, s. 890/885.

²⁰⁰ *Ibid.*, s. 886.

²⁰¹ Marx, *Theorien über den Mehrwert* (Vierter Band des ”Kapitals”). Dritter Teil, MEW 26.3, s. 145.

²⁰² Friedrich Engels: Två recensioner av ”Kapitalet”, första bandet, i Karl Marx: *Kapitalet. Första boken*, s. 695.

värdet av hans egen arbetskraft utan även ett mervärde. [...] Utsugningen utgör i denna betydelse ett för det kapitalistiska produktionssättet normalt förhållande och förutsätter såsom sådant endast att varor eller varor och pengar av lika bytesvärde, alltså ekvivalenter, blir utbytta mot varandra.”²⁰³

Marx hade tidigare i likhet med Smith och Ricardo utgått ifrån att arbetarna säljer sitt *arbete*, det vill säga arbetets resultat, till kapitalägarna.²⁰⁴ Först med preciseringen att det är *arbetskraften*, *arbetsförmågan*, som arbetaren säljer och att han som ekvivalent får värdet på de livsmedel (i vid mening), som är nödvändiga för arbetskraftens produktion och reproduktion, blev det principiellt och empiriskt möjligt att identifiera den uppenbarliga differensen mellan arbetskraftens värde och de associerade arbetarnas värdeproduktionsförmåga som mervärde och som profitens källa. Men Marx underströk i sitt allra sista ekonomikritiska arbete att hans analys av ”utsugningen” inte förenklar eller reducerar profiten till ett ”rov från arbetaren”:

Jag skildrar tvärtom kapitalisten som en nödvändig funktionär i den kapitalistiska produktionen och påvisar mycket utförligt, att han inte endast ”drar av” eller ”rövar”, utan att han framtvingar *produktionen av mervärde*, alltså först hjälper till att skapa det som skall dras av. Vidare påvisar jag utförligt, att kapitalisten [...] — så fort han betalar arbetaren det verkliga värdet av hans arbetskraft med full rätt, det vill säga den rätt, som motsvarar detta produktionssätt, utvinner *mervärde*.²⁰⁵

I en situation då arbetslönerna nätt och jämt räckte för arbetarnas och deras familjers fysiska överlevnad, samtidigt som de industriella företagens rikedomar synbart förökades, mottogs Marx vetenskapliga förklaring av profiten tacksamt av den framväxande arbetarrörelsen. Under beteckningen utsugning kunde den användas effektivt som kampbegrepp: dess moraliserande innebörd kunde anklagande riktas mot de utsugande företagen, legitimerade arbetarnas krav och förmedlade en medvetenhet om deras kraft och förmåga som den samhälleliga rikedomens egentliga skapare. Även Marx välkomnade naturligtvis denna reception och detta utnyttjande av sin kapitalanalys och -kritik. Han bidrog också genom föredrag inför arbetare och arbetarfunktionärer till dess spridning. Men samtidigt var Marx väl medveten om att en ensidig fokusering på utsugningsaspekten innebar en otillåten reducering och ytterst en — i emancipatoriskt hänseende — sterilisering av kapitalanalysens samhällskritiska dimension.²⁰⁶

Med tanke på den roll som utsugningen spelade i den marxistiska — såväl den tidiga socialdemokratiska som den kommunistiska arbetarrörelsen kan det verka förvirrande att begreppet utsugning eller exploatering faktiskt inte alls förekommer i *Kapitalets* analyser av värde eller mervärde.²⁰⁷ Men som Karl Hermann Tjaden påpekat — och som Marx säkert kunde ha instämt i — ”har konstaterandet, att de rika utsuger de fattiga och att det existerar klassförhållanden, inte något större vetenskapligt värde, eftersom dessa förhållanden ligger i öppen dag. För att kunna *konstatera* en uppenbar företeelse behövs som bekant ingen vetenskap. Men det är en helt annan sak att *begripa* dessa företeelser”.²⁰⁸

För att kunna begripa det kapitalistiska produktionssättet använde sig Marx i sin kritik av den

²⁰³ Lancet [C. H. Hermansson], Den socialdemokratiska programrevisionen. Kritiska anmärkningar, s. 10; även [C H Hermansson], *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, s. 11

²⁰⁴ Se till exempel Karl Marx: ”Lönearbete och kapital” (1849), i Marx & Engels: *Ekonomiska skrifter i urval*, Cavefors 1975.

²⁰⁵ Karl Marx: Randglossen zu A. Wagners ”Lehrbuch der politischen Ökonomie” /1881/82/, MEW 19, s. 359. Utdrag på svenska finns i *Kapitalet. Första boken*, s. 720 ff, citatet på s. 722.

²⁰⁶ Hansgeorg Conert, *Vom Handelskapital zur Globalisierung. Entwicklung und Kritik der kapitalistischen Ökonomie*, Münster 1998, 5. 158.

²⁰⁷ I *Kapitalets* första bok förekommer begreppen endast fyra gånger (s. 252, 269, 344 f och 629 f), men då antingen i historiskt sammanhang (ursprunglig ackumulation), i betydelsen av utplundring eller i samband med barnarbete.

²⁰⁸ Karl Hermann Tjaden: ”Vom wissenschaftlichen Wert des Materialismus, oder: Wozu taugt die Marxsche Theorie?”, i *Z Zeitschrift Marxistische Erneuerung*, nr. 48, Dezember 2001, s 128.

politiska ekonomin i princip av samma vetenskapliga förfaringssätt som han redan utvecklat i religionskritiken eller i ideologi- och metafysikkritiken. Lika lite som det räcker att ”upplösa den religiösa världen i dess världsliga grundval”, räcker det att upplösa värdet i arbetet.²⁰⁹ Det är i själva verket först efter att detta har konstaterats, som det egentliga vetenskapliga arbetet måste börja. Därför framhåller han i *Kapitalet*: ”Den politiska ekonomin har visserligen, om också ofullständigt, analyserat värde och värdestorlek och upptäckt det innehåll som är dolt i dessa former. Men den har aldrig ens uppställt frågan, varför detta innehåll antar denna form, varför alltså arbetet framträder i värdet och arbetets tidsmängd visar sig i arbetsproduktens storlek.”²¹⁰ Det är bland annat svaret på dessa frågor, som Marx kritik av den politiska ekonomin handlar om.

Hela hemligheten bakom den kritiska uppfattningen

Till skillnad från den klassiska politiska ekonomins reduktivanalytiska metod handlar den Marxska metoden om ett analytiskt uppstigande från det abstrakta till det konkreta. ”På den första vägen”, betonar Marx i inledningen till *Grundrisse*, ”förflyktigas den fulla föreställningen till abstrakt bestämning”, ”det föreställda konkreta till det allt tunnare abstrakta”. Den senare vägen ”är uppenbarligen den vetenskapligt riktiga metoden. Det konkreta är konkret eftersom det utgör sammanfattningen av många bestämningar, alltså enhet i mångfalden”, ”en rik totalitet med många bestämningar och relationer”.²¹¹ Den Marxska metoden kan också betecknas som *genetisk rekonstruktion*, en ”genetisk framställning”²¹², vars syfte är att begripliggöra den verkliga samhällsprocessen i sina olika faser och i sina väsentliga, för blotta åskådningen osynliga sammanhang. Kunskapsintresset är inriktat inte bara på en kritisk förståelse av det bestående utan även på ”förståelsen av dess negation”; den uppfattar ”varje nyttillkommen form i förändringens tecken” och har blicken riktad mot ”den förgängliga sidan i allt”.²¹³ Vetenskapligt tänkande i Marxsk mening måste vara ett *begripande* tänkande, som syftar till och möjliggör *ingripande* tänkande och handlande.²¹⁴

I sin genetiska framställning av det kapitalistiska produktionssättet utgår Marx från en analys av varan och värdet för att sedan utveckla värdets olika konkreta uppenbarelseformer. Det är det som kallas för *värdeformanalys*. Vid analysen av varan upptäcker han det varuproducerande arbetets dubbelkaraktär. Därmed menar han att allt varuproducerande ”arbete är å ena sidan förbrukning av mänsklig arbetskraft i fysiologisk mening, och i denna sin egenskap av samma mänskliga eller abstrakt mänskliga arbete bildar det varuvärdet. Allt arbete är å andra sidan förbrukning av mänsklig arbetskraft i en speciell, planmässig form, och i denna sin egenskap av konkret, nyttigt arbete producerar det bruksvärden”.²¹⁵ Det var denna upptäckt — och inte arbetsvärdeläran eller den vetenskapliga förklaringen av utsugningen — som Marx betecknade som ”den springande punkt, kring vilken förståelse av den politiska ekonomin kretsar”²¹⁶, som ”hela hemligheten bakom den kritiska uppfattningen”²¹⁷ eller som ”det bästa” i *Kapitalet* och varpå ”all förståelse av fakta” berodde²¹⁸. Upptäckten av arbetets dubbelkaraktär gav Marx den analytiska nyckeln inte bara för att kunna förstå varför produkterna av mänskligt arbete dubbleras i ett konkret ting, ett bruksvärde, och ett abstrakt, föreställt

²⁰⁹ Karl Marx, *Människans frigörelse*, s. 132; se även Hans-Georg Backhaus, *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur marxischen Ökonomiekritik*, Freiburg 1997, s. 52.

²¹⁰ Karl Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 69 f.

²¹¹ Karl Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin i urval av Sven-Eric Liedman, Zenit/Rabén & Sjögren* 1971, s. 30f.

²¹² Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert. Dritter Teil*, MEW 26.3, s. 491.

²¹³ Karl Marx, *Kapitalet. Första boken*, Arkiv/Zenit 1981, s. 14.

²¹⁴ Karl Marx, ”Tesar om Feuerbach”, i *Människans frigörelse*, s. 133 (tes 11).

²¹⁵ Karl Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 41.

²¹⁶ Karl Marx, *Das Kapital. Erster Band*, s. 56.

²¹⁷ Karl Marx, *Brief an Engels*, 8/1 1968, MEW 32, s. 11.

²¹⁸ Marx till Engels, 24 augusti 1867, i Karl Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 686.

värdeting och varför arbetsprodukterna i denna dubbla gestalt lösgör sig från sig själva och fixerar sig som ett självständigt rike av ekonomiska kategorier bortom människornas medvetande och vilja. Denna upptäckt av arbetets dubbelkaraktär — tillsammans med upptäckten av den arbetande individens ”dubbla frihet” under borgerlig-kapitalistiska förhållanden — gav honom också nyckeln till förståelsen av den mänskliga emancipationsprocessen.

Som jag redan nämnt i avsnittet ”Den västliga kommunismens dilemma” tog Marx efter den misslyckade revolutionen 1848 avstånd från den tidigare uppfattningen att arbetarklassens progressiva potential skulle grunda sig i dess egenskap av utsugen klass, i dess position som offer. Hans avgörande nya slutsats blev istället denna: Progressivitet hör inte till arbetarklassens väsen alltsedan dess historiska födelse. Klassens, eller rättare, klassindividernas progressiva förmågor, potentialer och energier måste först historiskt utvecklas. Han uppfattade med andra ord den historiska och samhällseliga utvecklingen inte längre *teleologiskt*, det vill säga riktad mot ett ”mål”. Hans analytiska perspektiv var i stället *energetiskt*; riktat mot att upptäcka de förmågor och potentialer som växer fram ur själva produktionssättets egen utveckling — och inte först efter *The Big Bang*, det vill säga efter det revolutionära eller reformistiska övertagandet av den politiska makten, som såväl de socialdemokratiska som de kommunistiska etatistiska projekten skulle förkunna.

Som en nödvändig förutsättning för utvecklingen av dessa progressiva färdigheter och för deras förverkligande nämner Marx den arbetande individens ”dubbla frihet”. Den ena friheten består däri att arbetaren är fri som person. Marx uppfattar den personliga friheten som ett — ur emancipationssynpunkt — avgörande historiskt framsteg. Till skillnad från slaven har lönarbetaren inte något *bytesvärde*, endast dispositionen över den egna arbetskraften har ett värde. Det är just denna värdelöshet, betonar Marx, som är ”det fria arbetets förutsättning”. Först därigenom förvandlas den arbetande individen till en person som ”är någonting utöver sitt arbete”.²¹⁹ Det vill säga: den arbetande individen är under borgerlig-kapitalistiska förhållanden inte bara ägare av sin egen arbetskraft utan också medborgare, *citoyen*.

Den andra friheten består däri att arbetaren, även om han är ”befriad” från produktionsmedlen, från den egna livsverksamhetens och den egna individuella utvecklingens objektiva betingelser, ändå inom bestämda, skiftande ramar — kan förfoga över sin subjektiva arbetsförmåga, sin arbetskraft. Vad denna ägare av arbetskraften beträffar så har den historiska marxismen och arbetarrörelsen riktat hela uppmärksamheten på arbetets *abstrakta*, värde- och mervärde-producerande sida, alltså på utsagningsförhållandet och på arbetaren som offer. Men därmed missades fullständigt den nämnda stora upptäckten, ”hela hemligheten bakom den kritiska uppfattningen”, nämligen arbetets dubbelkaraktär under kapitalistiska produktionsförhållanden: abstrakt och konkret arbete. Det avgörande här är att blicken skymdes just för de emancipatoriska potentialer som växer fram ur det *konkreta* arbetets utveckling. För att kunna upptäcka dessa potentialers möjliga utveckling analyserade Marx det specifikt kapitalistiska produktionssättets inneboende tendenser. Analysen ledde honom fram till den viktiga slutsatsen att dessa tendenser skulle resultera i ett samhällstillstånd som skiljer sig kvalitativt från det som fick sin prägel av den industriella revolutionen.

I *Manifestet* hade Marx sammanfattat den observerbara, verkligheten så här: ”Intressena och livssituationen inom proletariatet blir mer och mer likartade, i och med att maskinerna mer och mer utplånar skillnaderna i arbetet och lönen nästan överallt trycks ner på samma låga nivå.”²²⁰ Men den vetenskapliga analysen under de följande åren avslöjade helt andra, motsatta tendenser. Han kunde prognostisera att det vetenskapligt dominerade, specifikt kapitalistiska produktionssättet

²¹⁹ Marx, *Grundrisse*, s. 214.

²²⁰ Marx & Engels, *Kommunistiska manifestet*, s. 22.

- kommer att resultera i en ny och ojämförligt större mångfald. Utvecklingen leder — naturligtvis i en motsägelsefylld process mot totalarbetets (*Gesamtarbeit*) intellektualisering, differentiering och individualisering och därmed också till en intellektualisering, differentiering och individualisering av de individer som konstituerar totalarbetaren (*Gesamtarbeiter*)²²¹;
- skapar, helt oavsiktligt, möjligheten ”att reducera arbetstiden för hela samhället till ett allt mindre minimum och därigenom frigöra tid för alla för sin egen utveckling”²²²;
- reducerar det omedelbara arbetet inte bara kvantitativt; det reduceras också kvalitativt ”till ett visserligen nödvändigt moment, som dock är underordnat såväl det allmänna, vetenskapliga arbetet som [...] den allmänna produktivkraft, som är ett resultat av samhällets strukturering i totalproduktionen”. Det är inte längre det omedelbara arbetet som människan själv utträttar ”utan tilläggen av hennes egen allmänna produktivkraft [...] — med ett ord utvecklingen av den samhälleliga individen — som framstår som produktionens och rikedomens stora hörnpelare.”²²³

Det är i dessa individernas utvecklade emancipatoriska färdigheter och förmågor — och inte i utsagningsförhållandet och arbetarnas roll som offer — som Marx såg möjligheterna och de nödvändiga förutsättningarna för människans frigörelse. Han ersatte det spekulativa begreppet arbetarklass med en analytisk och historisk förståelse av denna klass och dess utvecklingstendenser.

Dessa kapitalförhållandets fetischiserade former...

När de klassiska ekonomerna aldrig ens uppställt frågan varför ett bestämt innehåll framträder i vissa former, så indikerar detta enligt Marx att de uppfattat vissa ekonomiska former och kategorier som helt naturliga, som ett slags naturfenomen, som är så självklara att de överhuvudtaget inte behöver utredas och ännu mindre ifrågasättas. Det är detta sammanhang som Marx betecknar som fetischism. Men när han talar om ”varuvärldens hela mystik, allt trolleri och spökeri, som till följd av varuproduktionen omger arbetsprodukterna”, så uppfattar han detta inte som ett genom borgerlig ideologi förmedlat ”falskt medvetande”. De ”förvända” eller ”förvrängda” kategorierna får istället sin rimlighet genom individernas spontana, oreflekterade åskådning av och — framför allt — deras handlande i specifika samhälleliga sammanhang: det är sådana sammanhang i vilka de inblandade förmedlar sina inbördes förhållanden och sitt församhälleligande med hjälp av saker, ting, av varor. Eftersom dessa ”förvrängningar” primärt varken är resultat av ideologers verksamhet eller rena inbillningar utan framkallade av själva det samhälleliga sammanhangets specifika form, så karakteriserar Marx dem som ”samhälleligt giltiga, alltså objektiva tankeformer”.²²⁴ Han betonar upprepade gånger: Även om detta sammanhang ger upphov till ett ”falskt” medvetande eller ett ”falskt sken” så är detta ändå ”förbaskat reellt”²²⁵, ett konkret-verkligt och därmed verkande sken.²²⁶

Dessa objektiva tankeformer erbjuder sig även för ekonomerna som skenbart naturliga kategorier för analysen av ett *historiskt konkret* sammanhang, eftersom detta sammanhang enligt Marx ”redan fått en ställning som samhällslivets *natur* form”.²²⁷ Med detta menar han att människornas uppfattningar och föreställningar om det samhälleliga sammanhanget såsom ett naturligt tillstånd, något som motsvarar det sunda förnuftet, själva ingår som ett konstitu-

²²¹ Marx: *Grundrisse*, 322 f.

²²² *Ibid.*, s. 604.

²²³ *Ibid.*, s. 596 ff

²²⁴ Karl Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 66.

²²⁵ Karl Marx, *Grundrisse*, s. 363.

²²⁶ Karl Marx, *Das Kapital. Erster Band*, s. 88. Den svenska översättningen (*Kapitalet*, s. 65) missar helt själva poängen hos Marx när hans ”gegenständlicher Schein” översätts enbart med ”intryck”.

²²⁷ Karl Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 65 f. (min kurs).

tivt moment i den ständigt pågående reproduktionen av detta sammanhang.

...där arbetarna känner sig hemmastadda

Analysen av fetischismen finns inte bara i det berömda avsnittet om varans fetischkaraktär i *Kapitalets* första bok²²⁸ utan genomgående i alla tre band och även i *Teorier om mervärdet* och i *Grundrisse*. Samtliga kapitalistiska produktionsförhållanden är fetischiserade på det ovan nämnda sättet, så att Marx i slutet av *Kapitalets* tredje band kommer till slutsatsen att det är helt ”naturligt att de som verkligen agerar i produktionen inom dessa alienerade och irrationella former av kapital [...] känner sig riktigt hemmastadda, ty det är just i dessa skenets formationer de rör sig och som de dagligen har att göra med”.²²⁹ Han exemplifierar detta särskilt tydligt när han analyserar löneformen. Lönen, som egentligen är arbetskraftens pris, framstår som arbetets pris, vilket är ett ”imaginärt uttryck”, ”lika irrationellt som en gul logaritm”.²³⁰ Men dessa imaginära uttryck, ”som osynliggör de faktiska förhållandena och visar dess raka motsats”, får ändå inte förstås som resultat av ren inbillning och ännu mindre av medveten manipulering: de ”har emellertid sin upprinnelse i själva produktionsförhållandena. De är kategorier för väsentliga förhållandens yttre företeelseformer”. Enligt Marx är lönens förvandling från arbetskraftens till arbetets pris av helt avgörande betydelse, eftersom det är på denna företeelseform som arbetarnas ”alla rättsföreställningar” beror.²³¹

Hur försiggick den historiska förvandling som normaliserade utsugningen såsom en ”samhälleligt giltig, alltså objektiv tankeform” och därigenom legitimerade den som ett grundläggande element i arbetarnas rättsföreställning?

Marx betonar att man inte får sätta likhetstecken mellan kapital och privatägda produktionsmedel. Kapital är överhuvudtaget inte ett ting, inte maskiner eller fabriker, ”utan ett genom ting förmedlat förhållande mellan människor”, ett samhälleligt produktionsförhållande.” Som ett sådant samhälleligt förhållande är kapitalet förmedlat genom utbytesförhållanden på särskilda marknader — varu-, penning- och arbetsmarknader — där det handlar om utbyte av ekvivalenter. Men kapitalförhållandet präglas även av tilläggnings- och expropriations-, dominans- och subordinationsförhållanden, det vill säga av maktförhållanden.

I förkapitalistiska epoker var kommandot över de många arbete den politiska maktens centrala element.²³² Landområdets och befolkningens storlek var måttstocken för maktens storhet. I och med kapitalismen förvandlades dessa den politiska maktens ärevärdiga element till privatpersoners privata makt. Kommandot över andras arbete blev formellt opolitiskt, det vill säga de privata herrarna över främmande arbete förlorade officiellt alla lagstiftande, dömande, militära och polisiära funktioner. De senare blev offentliga och övergick i den offentliga maktens eller statens händer.

Eftersom kommandot över främmande arbete är uppdelat mellan många privata kapitalägare som konkurrerar med varandra, och eftersom även arbetskraften har privatiserats och blivit personligt fria individers privata egendom, måste de förra tillägna sig detta kommando genom utbyte, måste köpa det som vara — och hela tiden köpa det på nytt. Denna privatisering och frigörelse, det vill säga den arbetande individens dubbla frihet, är visserligen, som jag nämnt ovan, en nödvändig förutsättning för människans frigörelse, men den fick å andra sidan ytterst

²²⁸ Ibid., s. 62 ff.

²²⁹ Karl Marx, *Kapitalet. Tredje boken*, s. 735 (översättningen korrigerad av mig).

²³⁰ Ibid., s. 725.

²³¹ Karl Marx, *Das Kapital. Erster Band*, s. 559 ff. Den svenska översättningen är — som så ofta — missvisande. Marx skriver att begreppet ”arbetets värde” är ”ein imaginärer Ausdruck”, det vill säga ett imaginärt, inbillat, inte med verkligheten överensstämmande uttryck; men Marx poäng är just att det inte är det som den svenska översättningen gör det till: ”ett fingerat uttryck”, underförstått: en mer eller mindre medveten förfalskning; se *Kapitalet. Första boken*, s. 471 f.

²³² Jag följer här Michael R. Krätke, ”Wie politisch ist Marx' Politische Ökonomie?”, *Z. Zeitschrift Marxistische Erneuerung*, nr 34, juni 1998, s. 146 ff.

viktiga konsekvenser för arbetarnas syn på kapitalförhållandet och för deras rättsuppfattning. De ekonomiska makt- och beroendeförhållandena framstår för alla inblandade, såväl för de kapitalistiska kommandörerna som för de kommanderade, subalternerna arbetarna, som det som de formellt sett också är: genom marknadstransaktioner förmedlade förhållanden, fria kontrakt mellan privatpersoner, som kan upplösas eller förnyas. Dessa förmedlingar via arbetsmarknaden är väsentliga eftersom de legitimerar förhållandet i aktörernas ögon. I och med denna legitimering, som kapitalförhållandet får tack vare de ständigt upprepade, förmedlade marknadshandlingarna — ibland uppbackade genom strejker och andra aktioner — blir det till ett klassiskt maktförhållande, en legitim makt över främmande arbete. Men det är för första gången ett maktförhållande i uteslutande ekonomiska former som betraktas och uppfattas även av alla inblandade i rent ekonomiska kategorier.

Det är denna objektiva fetischiserade process och inte något utifrån påtvingat falskt medvetande som präglar det kapitalistiska produktionssättets båda huvudaktörer. Den ”ristar in i individerna”, i såväl kapitalisten som lönarbetaren, ”bestämda samhälleliga karaktärer”.²³³ Det är alltså denna objektiva process som måste ligga till grund för en vetenskaplig förklaring av de subalternerna arbetarnas spontana och ”naturliga” — reformistiska — preferenser. En helt annan sak är att detta falska medvetande sedan utgör en objektiv grundval för de ideologiska ”hegemonialapparaternas” (Gramsci) legitimerande verksamhet. Det falska medvetandet i Marx mening möjliggör lönarbetarnas pragmatiskt adekvata agerande i och förhållningssätt till de kapitalistiska produktionsförhållanden som det är framsprunget ur; det är ett inskränkt-operationellt *medvetande-i-förhållandena* men som *teoretiskt* medvetande *om* dessa förhållanden och med tanke på en emancipatorisk praktik är det falska medvetandet självklart en helt inadekvat medvetandeform.²³⁴

Med Adorno kan den ovan beskrivna processen sammanfattas så här:

Avgörande är att fetischiseringen frambringas av den ekonomiska formens objektiva struktur själv. Detta är ideologins objektiva process — oberoende av den enskildes medvetande eller vilja. Ideologi-lärans verkliga betydelse kan endast ligga däri att det falska medvetandet självt framstår som en nödvändig form av den objektiva process som håller ihop samhället. Själva församhälligandet sker genom denna ideologi.²³⁵

En politisk strategi i emancipatoriskt syfte kräver en vetenskaplig och teoretisk kamp mot den borgerliga ideologins apologetiskt legitimerande verksamhet; men så länge den — som den kommunistiska propagandan — negligerar den beskrivna objektiva fetischiserande processens spontana verkan förblir den steril.

Utsugningen och det katartiska momentet

Vi har sett med vilken entusiasm delar av den kommunistiska partiledningen hyllat metallstrejken 1945 som den största framgången ”hittills i vår kamp mot klassarbetet”. Men i stället för att vara en attack mot ”det svenska arbetsköpardömet” måste en strejk för högre löner — hur länge och hård den än må ha varit — betraktas just som en bekräftelse av detta ”arbetsköpardöme”, det vill säga av kapitalförhållandets legitimitet. En lönestrejk är en fördelningskamp inom kapitalismens ram, en kamp om priset på arbetskraften. Den är en avtalsförhandling eller marknadstransaktion med andra medel. Fördelningsstrider, oavsett formerna, ifrågasätter inte utan förutsätter tvärtom kapitalägarnas rätt till att köpa arbetskraften och att använda den i produktionen av mervärde; den ifrågasätter inte det kapitalistiska produktionssättets grundval.

²³³ Karl Marx, *Das Kapital. Drittes Buch*, s. 887.

²³⁴ Jfr. W. F. Haug, ”falsches Bewusstsein”, HKWM, bd 4; Thomas Marxhausen, ”Fetischcharakter der Ware”, *ibid.*

²³⁵ ”Theodor W. Adorno über Marx und die Grundbegriffe der soziologischen Theorie”, i Hans-Georg Backhaus, *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur marxschen Ökonomiekritik*, Freiburg 1997, s. 508.

Med Gramsci kan sägas att subalternerna arbetargrupper, som strejker för sina ”ekonomisk-korporativa” intressen, fortfarande rör sig inom de fjättrande och passiviserande strukturer som håller dem nere i subalternitet. Den centrala fråga som hans teoretiska funderingar kretsade kring var de subalternerna arbetargruppernas övervinnande av denna ”ekonomisk-korporativa egoism” och övergången från ”det rent ekonomiska (eller lidelsefull-egoistiska) till det etisk-politiska momentet”. Denna övergång betecknade han som katarsis. Fixeringen av det katartiska momentet utgjorde enligt Gramsci ”utgångspunkten för hela praktikens filosofi”, det vill säga marxismen. Utan denna katarsis kan de subalternerna arbetargrupperna inte konstituera sig som klass och utveckla samhällelig hegemoniförmåga.

Arbetargruppernas svårigheter att övervinna den ekonomisk-korporativa egoismen bottnar ytterst i de fetischerande och mystifierande kapitalistiska förhållandena och de därur resulterande objektiva tankeformer som ständigt reproducerar arbetarnas subalternitet. Denna problematik finns redan antydd här och var hos Marx. Han nämnde till exempel att vissa reformer, som skulle kunna leda till större ”*elbowroom* för arbetarklassens utveckling och rörelse”, mötte ”inte bara fabrikanternas utan även arbetarnas motstånd” och måste därför genomföras med statens hjälp, ”som *tvångslag*”²³⁶ Rosa Luxemburg var den första marxistiska teoretiker som uppmärksammade det faktum att arbetarrörelsen måste utveckla sin strategi för ett fortfarande subalternt proletariat och inte för en redan formerad *klass-för-sig*, det vill säga inte för en arbetarklass som redan utvecklat och demonstrerat sin etisk-politiska hegemoniförmåga. Hon illustrerar detta dilemma för en ”revolutionär realpolitik” med bland annat följande exempel:

Vad produktionstekniken beträffar, så är det uppenbart att den enskilda kapitalistens intresse fullständigt sammanfaller med den kapitalistiska ekonomins framsteg och utveckling. Det är den egna överlevnaden som sporrar den till tekniska förbättringar. Den enskilde arbetarens ställning är emellertid den rakt motsatta: Tekniska förändringar strider mot den direkt berörda arbetarens intresse [...], eftersom den sänker värdet på hans arbetskraft.

En politik som direkt överensstämmer med berörda arbetarnas intresse, fortsätter Rosa Luxemburg, måste i detta fall bekämpa införandet av ny teknik. Men en sådan politik skulle samtidigt gå emot intressena hos arbetarklassen som helhet, eftersom dess emancipation är intimt förknippad med produktivkrafternas utveckling.²³⁷

Detta får, som Frigga Haug framhäver och som Marx-citatet ovan bekräftar, som konsekvens att en politik *för* arbetarna ofta måste föras även *mot* dem. Av detta följer att ”kampen om arbetarnas hjärna och hjärta måste vara en beståndsdel av revolutionär realpolitik”.²³⁸

Det av Luxemburg nämnda exemplet påminner om de redan citerade svårigheter som Hermansson mött när han på kongressen 1946 presenterade det ekonomiska handlingsprogrammet. Det förespråkade bland annat nödvändigheten och möjligheten av att utvidga området för arbetarrörelsens kamp, som dittills i stort sett enbart var inriktad på fördelningsfrågor, det vill säga på genomdrivandet av egoistisk-korporativa intressen. Hermansson föreslog bland annat ”insatser för en ökning och effektivisering av produktionen” som ”ett viktigt led i kampen för arbetarklassens hegemoni i samhälle och stat och för socialismens genomförande”.²³⁹ Som vi redan sett stötte hans förslag på motstånd hos delar av partiet. Redan på ett partistyrelsemöte i oktober året innan, hade han erinrat ”om de invändningar mot den politik som understödjer produktionens effektivisering, som man ofta hör inom arbetarrörelsen. Man säger: effektiviseringen av produktionen är en sak som kapitalismen själv

²³⁶ Marx an Ludwig Kugelmann, 17/13 1868, MEW 32, s. 541.

²³⁷ Rosa Luxemburg, ”Sozialreform oder Revolution?”, i dens.: *Politische Schriften. Herausgegeben und eingeleitet von Ossip K Flechtheim*, Frankfurt am Main 1987, s. 69 f.

²³⁸ Frigga Haug, ”Standbein und Spielbein. Rosa Luxemburgs Konzept von revolutionärer Realpolitik”, *Zeitschrift Marxistische Erneuerung*, nr 46, juni 2004 s. 128.

²³⁹ C. H. Hermansson, *Ökonomiskt handlingsprogram*, s. 12.

sköter. Den har arbetarrörelsen ingenting att skaffa med”. Han ansåg emellertid att frågan ”icke [kan] ställas på detta enkla sätt. Det är nödvändigt att göra en utvidgning av begreppet om produktionens effektivisering, vi måste se detta i relation till hela samhällsutvecklingen”. Denna vägran att lyfta blicken bort om — vad med Gramsci och Marx kan kallas för — arbetarnas kortsiktiga och inskränkta ”ekonomisk-korporativa egoism” kritiserade Hermansson som uttryck för ”den sterila negativism, som fortfarande finns kvar på vissa håll inom vårt parti”.²⁴⁰

Den konkreta och den spekulativa arbetarklassen

Kommunistpartiet hade enträget riktat sin huvudsakliga uppmärksamhet på arbetarnas ekonomiska intressen, speciellt på lönefrågan. Denna orientering hade ansetts vara den strategiska punkten för att vinna arbetarmassorna och nyckeln till framgång för partiet.²⁴¹ Men hösten 1948 tvingades partiet konstatera att det efter vissa temporära framgångar slutligen misslyckats med att frigöra arbetarna från ”reformistiska illusioner” och vinna över dem till revolutionära positioner. Det var tvärtom så att arbetarna i tusental lämnat partiet sedan början av det året och att tiotusentals före detta kommunistiska arbetarväljare vid valet i september röstat på socialdemokratin. Vad var orsaken till detta misslyckande? Varför lyckades man inte att förändra styrkeförhållandena och vinna hegemoni inom arbetarrörelsen?

I den kritiska analys över partiets politik sedan krigsslutet som Linderot företog på partistyrelsemötet i oktober 1948, slogs fast att partiets huvudlinje i princip var riktig men att den inte kunde sättas i verket därför att ”den i alltför hög grad inom partiet godkändes med läpparna men icke med helhjärtad övertygelse”. Sedan följde det obligatoriska mantrat om den bristande ideologiska skolningen. Det var enligt Linderot inte bara de vanliga medlemmarna utan även ledningarna på olika nivåer som i större eller mindre grad saknade det nödvändiga teoretiska verktyget: den marxistisk-leninistiska ideologin. Det var denna ideologiska svaghet som ”vi aldrig kommer ifrån utan åter och åter måste ta upp”. Men fast denna brist hade påtalats gång på gång så ställdes ändå aldrig den enkla frågan: Varför lärde sig de kommunistiska arbetarna egentligen inte under alla dessa år att handha detta ideologiska verktyg? Saknade de kanske förmåga och färdighet därtill? Eller passade verktyget helt enkelt inte deras intressen och syften?

Den andra orsaken till misslyckandet hänger ihop med den förra, men på ett mera allmänt plan: det gällde de icke-kommunistiska, vanliga arbetarna, *arbetarmassorna*. Att dessa inte stödde kommunisternas politik berodde enligt Linderot på deras ”efterblivenhet”, på ”den socialdemokratiska fördumningen av massorna”. På nästa partistyrelsemöte ansåg även partisekreteraren Fritjof Lager att ”den svenska arbetarklassen för närvarande och sedan ett par år tillbaka präglas av en djupgående politisk passivitet — ett politiskt förfall [...] ett rätt långtgående politiskt förfall”.²⁴² Men Linderot vägrade ändå att hålla med de partikamrater som tyckte ”att framtiden ter sig tämligen mörk”. Även om han tvingades konstatera att USA i en del av världen ”lyckats med vad inte Hitler lyckades, en sammansmältning av majoriteten av arbetarklassen på en front med bourgeoisien” och att ”de arbetarmassor, som är förgiftade av reformismen [...] tjänstgör i fronten för den amerikanska imperialismen” mot Sovjetunionen och den internationella kommunismen, såg han ändå ljus på framtiden. Omedelbart efter denna bläcksvarta beskrivning av den *faktiska*, den *konkreta* arbetarklassen kastade sig Linderot utan några som helst argumenterande förmedlingar upp till den spekulativt-revolutionära — eller ska man säga den religiösa? — förtröstans ljusaste sfärer:

Det finns nämligen en kraft, som utgör garantin, den historiska garantin för att framtiden inte kan bli mörk utan måste bli ljus. Det betyder dock inte att jag är någon ultradeterminist. Men vilken

²⁴⁰ Partistyrelsemötet 13-14/10 1945, VPK A 2:3.

²⁴¹ Partistyrelsemötet 23-24/10 1948.

²⁴² Lager, ”Den inre partiverksamheten. Rapport på partistyrelsens sammanträde 14-16 okt. 1949”.

kraft syftar jag på? Arbetarklassen! Så sant vi har en arbetarklass, så sant har vi också allt som behövs för att genomföra den svenska revolutionen i praktiken.²⁴³

Efter denna genomgång påträffar sig frågor som var nödvändiga att formulera men som Linderot och hela partiledningen ändå inte kunde ställa. Frågorna fanns och kunde mot den tidigare redovisade bakgrunden inte finnas i deras föreställningsvärld. Att ställa dem hade inneburit och förutsatt en sprängning av ramarna för såväl arbetarrörelsemarxismen i allmänhet som marxism-leninismen i synnerhet. Det var inte möjligt för dem att fundera kring dessa frågor när misslyckandet av efterkrigsstrategin blev uppenbart: Kan det möjligtvis vara så att det som för oss inom partiledningen framstår som arbetarnas ideologiska ”efterblivenhet” — det vill säga efterbliven i förhållande till våra förväntningar — i själva verket är ett adekvat uttryck för det som Marx betecknat som objektiva tankeformer; kan det alltså vara så att reformismen, ett uttryck för denna ”efterblivenhet”, inte är ett resultat av ”socialdemokratisk fördumning” utan den spontana reflexionen av de förhållanden i vilka de subalterna arbetarna — med Marx ord — ”känner sig hemmastadda”? Kanske sammanfaller det som den marxist-leninistiska ideologin propagerar för som arbetarnas ”objektiva” intressen inte alls med deras subjektivt upplevda intressen? Var med andra ord vår strategi bara ett luftslott, byggt på lösan sand eller — för att använda Marx begrepp — på ”spekulationens arvsynd”, det vill säga på det spekulativa antagandet om arbetarklassens, kroppsarbetarklassens, revolutionära ”väsen”?²⁴⁴

Frågorna är retoriska.

Marxism-leninism och fordism

En av kommunistpartiernas och — generellt — den marxistiska arbetarrörelsens största teoretiska brister var den marxistiska metodens frånvaro i deras egen självförståelse, det vill säga: man använde sig inte av marxismens vetenskapliga verktyg, av dess kunskaper och fundamentala insikter om alltings permanenta rörelse för att reflektera över sin egen position och funktion i ett kapitalistiskt samhälle, stätt i permanent förändring. I varje historisk epok borde det ha varit en första rangens uppgift för en politisk rörelse i Marx tradition, för en rörelse som försökte ge sin tids sociala strider innehåll och riktning, att ständigt analysera ”samhällets omvandlingsprocess, som utspelas framför våra ögon”.²⁴⁵

Sammanbrottets perspektiv

Visserligen medgav marxism-leninismen en viss utveckling inom kapitalismens ram, från konkurrens- via monopol- till statsmonopolistisk kapitalism.²⁴⁶ Men det huvudsakliga problemet med detta utvecklingsschema var att det analyserade produktionssättet ur sammanbrottets perspektiv. Det utgick från en döende kapitalism, en kapitalism som befann sig i sin ”allmänna kris”; den hade i och med sitt statsmonopolistiska stadium ”nått en sådan grad av utveckling, att några framsteg i historisk mening inte längre kan nås inom ramen av det borgerliga samhället”.²⁴⁷ I och med oktoberrevolutionen och Sovjetunionens frammarsch inleddes en världshistorisk epok, som präglades av den *nödvändiga* övergången från kapitalism till socialism. Kommunistpartiets efterkrigsstrategi utgick inte från en analys av de

²⁴³ PS 23-24/10 1948.

²⁴⁴ Marx & Engels: *Die heilige Familie*, s. 205.

²⁴⁵ Karl Marx, Herr Vogt, MEW 14, s. 439.

²⁴⁶ För en kritik av detta schema se till exempel Ulrich Dolata & Jörg Huffs Schmidt, ”Deterministische Phasentheorie und unterkomplexes Verflechtungsmodell? Oberlegungen zur weiteren Handhabung der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus”, i *Z. Zeitschrift Marxistische Erneuerung*, nr 10, juni 1992, s. 62 ff. För en icke-ekonomistisk analysmetod av det kapitalistiska produktionssättets olika varianter se till exempel Bob Jessop, ”Nach dem Fordismus. Das Zusammenspiel von Struktur und Strategie”, i *Das Argument* 239, Heft 1/2001.

²⁴⁷ *Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag*, Dagspolitik 19, Arbetarkultur 1944, s. 19.

[[Kommunisternas nya program. Programkommissionens förslag.](#)]

faktiska internationella styrkeförhållandena utan från en önskedröm: från ”Sovjetunionens oerhört ökade ekonomiska, politiska och militära styrka”²⁴⁸ — helt i motsats till dess katastrofala läge och strategiska underlägsenhet i förhållande till USA. Analysen sökte inte efter fakta, den rörde sig inte inom verklighetens värld utan på ett självbekräftande sätt inom ideologins och propagandans potemkinkulisser.

Sammanbrottets perspektiv blockerade ett systematiskt sökande och upptäckande av det kapitalistiska produktionssättets utvecklingsutrymme och anpassningsmöjligheter till nya teknologiska, ekonomiska, sociala, politiska förutsättningar och utmaningar. Kommunistpartiets teoretiska dogmatism avstängde vägen till den såväl teoretiskt som politiskt grundläggande insikten att det finns kvalitativt olika socioekonomiska formationer inom kapitalismens ram. Medan kommunistpartiet efter andra världskriget envisades med att dekretera kapitalismens allmänna kris och dödsryckningar, demonstrerade kapitalismen med övergången till fordismen än en gång sin säregna plasticitet som sätter den i stånd att i kristider genomföra sin egen om- och nystrukturering. Visserligen gällde det kapitalistiska produktionssättets grundläggande strukturkännetecken och den därur resulterande ekonomiska och sociala dynamiken även för den fordistiska varianten. Samtidigt uppvisade dess konkreta ekonomiska, sociala och politiska gestalt grundläggande avvikelser från tidigare varianter. Det visade sig att marxism-leninismens traditionella teoretiska verktyg inte längre var adekvata för att kunna komma fram till en teoretisk förståelse av det nya fenomenet och för att sedan kunna formulera en motsvarande politisk strategi.

Detta gäller framför allt för de förändringar som den fordistiska kompromissen åstadkom i den samhälleliga grupp som kommunistpartiet satsade all sin uppmärksamhet, alla sina förhoppningar och hela sitt projekt på: industriarbetarklassen. Med bilden av den sovjetiska arbetarklassen för ögonen, en klass som upphöjdes till att vara den socialistiska och kommunistiska samhällets byggherre, fast en i realiteten var en mycket mera blygsam skapare av en perifer socialism — med denna missuppfattade klass för ögonen höll kommunistpartiet fast vid den illusoriska förhoppningen om att industriarbetarklassen förr eller senare måste spela sin ”historiska roll”. Mot den skisserade teoretiska bakgrunden är det möjligt att förstå varför kommunistpartiets politiska strategi — med utsagningsförhållandet som konstituerande moment — inte kunde öppna en revolutionär väg. Men med försöket att förverkliga denna strategi bidrog kommunisterna i själva verket till att åstadkomma den ”besynnerliga ironi” som Hobsbawm talat om: i stället för att avskaffa kapitalismen hjälpte kommunisternas ”revolutionära” kamp, med utsagningsförhållandet som dess främsta legitimationskälla och måltavla, i slutändan till att stabilisera kapitalismen, genom att bidra till dess reformering i fordistisk riktning.

Kommunisternas ansträngningar att vinna industriarbetarna för sitt revolutionära projekt gav i själva verket reformismen nya och övertygande trumf på handen i sina ”förhandlingar” med kapitalet om den fordistiska kompromissen, vilket till syvende och sist ledde till de subalternas industriarbetargruppers passiva integrering som en — visserligen underordnad och dominerad men ändå relativt privilegierad — fraktion i det fordistiska historiska blocket. I sin anti-kapitalistiska kamp friade kommunisterna just till den klass som gynnades av kapitalismen i dess fordistiska variant och som därför hade anledning att uppträda som dess försvarare. Kommunisterna var med andra ord på ständig jakt efter en fantom, vilken själv inte sällan uppträdde som antikommunistisk jägare, en roll som ingick i den fordistiska kompromissen.

Den historiska verkligheten är komplicerad och får inte tecknas i svart och vitt, även om tidsandan — beträffande kommunismens historia — brukar förväxla analytisk differentieringsförmåga med medbrottslighet och berömma och se, uppfatta den grova yxans metod som

²⁴⁸ Fritjof Lager, ”Sveriges aktuella läge. Föreläsningar vid partikursen 15-30 sept. 1945”, Lagers personarkiv, vol. 6, ArA.

prov på intellektuell mogenhet och demokratisk tillförlitlighet. Den här analysen av kommunisternas teori och ideologi, marxism-leninismen, och den därpå byggande politiska strategin vore inte fullständig om jag inte uppmärksammade följande:

Kommunisternas politiska kamp, som utgick från det redan nämnda postulatet att kapitalismen saknar förmåga till kvalitativa omstruktureringar i progressiv riktning, var i själva verket en nödvändig förutsättning för att få till stånd denna progressiva omstrukturering. Med andra ord: det var själva försöket att förverkliga denna felaktiga strategi som resulterade i ett samhälleligt system som bevisade strategins felaktighet.

Det är väl det som måste anses vara kommunistpartiets speciella bidrag till historiens ironi under den fordistiska perioden.

Lästips

Om SKP/VPK:

Werner Schmidt: [C-H Hermansson - En politisk biografi](#)

Yvonne Hirdman: [Sveriges Kommunistiska Parti och 2:a världskrigets första år](#) och [Sveriges Kommunistiska Parti och 2:a världskriget 1941-45](#)

Anders Hagström: [Från SKP till Vänsterpartiet](#), Vänsterpartiets historia 1929-1990
[Zenit om SKP/VPK – en artikelsamling](#)

Om den internationella kommunistiska rörelsen:

Pierre Broué: [Kommunistiska Internationalen och Andra världskriget](#)

Fernando Claudín: [Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 1](#) och [Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 2](#)